Professor Puran Singh
Scientist, Poet & Philosopher

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ
ਵਿਗਿਆਨੀ, ਕਵੀ ਅਤੇ ਚਿੰਤਕ

Hardev Singh Virk

Tarlochan Publishers, Chandigarh

Contents (ਤਤਕਰਾ)

Puran Singh as a Student in Tokyo University (1899)

Puran Singh (standing left) as a Resident of Indian House in Tokyo (1899)

Puran Singh (sitting) as a Bodhi Bhiku in Tokyo University (1900)

Foreword

The many splendoured personality of Prof Puran Singh still beckons scholars to explore the extent of his vision in various fields. It is a rare occurrence that a multi-dimensional genius appears with such energy and verve that he continues to inspire in-depth studies long after he quit the stage and new angles of his persona keep the interest of scholars alive. Dr. Hardev Singh Virk, himself a scientist and literary critic and a scholar of no mean repute has for long been engaged in a deep study of the material available on Prof. Puran Singh in the form of his vast writings on as diverse subjects as Chemistry, Inventions of oil extraction methods, Religion, Philosophy and his views on the political systematization with reference to Indian and world conditions.

Dr Virk has authored many papers and books on Prof Puran Singh. It is indeed a privilege to write a foreword to his latest collection of research papers. The vast material in manuscript form available in the Punjabi University has since been published. In this book of Dr.Virk, the literary works of Prof. Puran Singh have been examined in detail and his views observed.

Prof. Puran Singh died in 1931. The political scenario of the Twenties of the last Century rapidly changed in India and the world at large, but the vision and insight of his prophetic pronouncements hold good to-date. At a time when it was fashionable to quote the Russian Soviet experiment as a unique contribution in political and economic evolution, it was his prophetic visualization to foresee its disintegration. He based his views inspired by his deep conviction of Sikh values as propounded by Guru Nanak-Guru Gobind Singh as a panacea for the strife-torn world and its growing materialistic trend.

In the first two decades of the Twentieth Century, Mr. MK Gandhi was working towards establishing his role as a *mahatama* to reach out to divergent groups of the Indian society rather than being a Congress leader which would have restricted him as an organiser of the Hindu community versus the Muslims. The Muslims had become wary of the vast Hindu majority and its clout in the event of English brand of vote-bank politics. Although, Pakistan was still not a serious option during the life time of Prof Puran Singh, we find from the research made by Dr. Virk that Puran Singh had strong views against suitability of one-man-one-vote democracy in the Indian conditions. He had misgivings about *Swaraj* of the Gandhian model. He seemed to favour, instead, a capable and sincere Philosopher-Ruler of the Platonic type. Dr. Virk has taken pains to collect from his writings "Gems of Thought' in English as well as Punjabi, which make thoughtful reading.

Puran Singh had re-embraced Sikhism, not as a conventional convenience or his deep regard for Bhai Vir Singh. He was also under pressure of his mother and sisters whom he dearly loved. But the main reason was his deep admiration of the profound magnetism of the personality of Guru Gobind Singh and its radiation which excited him into a state of constant euphoria. He correctly surmised that 'the Sikhs will become fossils if the *surta* is dead', as quoted by Dr. Virk. Prof. Puran Singh had no value for formalised religion with its soulless routine and functions.

The anthology of essays presented in this book by Dr. Virk is a labour of love for the genius of Prof. Puran Singh, who continues to charm and hold the interest of the reader by his sublime wisdom and his enduringly lively style of expression which is as fresh as a whiff of morning breeze. Dr. Virk points out that Puran Singh, for the first time introduced blank verse in the Punjabi literature. The idiom and phrasing of his thoughts is as smooth as the steady flow of a river. It is hypnotising and nerve-soothing in the constant turmoil of our humdrum life. Dr. Virk has embellished his research papers and essays on the works of Puran Singh, with appropriate quotations in English and Punjabi, which enhance the effect of the original text for the reader.

Puran Singh wrote from a deep sense of conviction and his personal experience of the magic and mystique of the divine. He experienced the fascinating charisma of Guru Gobind Singh whom he perceived everywhere and he basked in the depth of his love for the Master. The Sikh touches the sublime peak by sacrificing his 'self and surrendering his ego to the Guru. That was the final test of fidelity and innumerable Sikhs passed the test of selflessness in the course of history. Puran Singh's dedication to Absolute Love was complete whether he was swayed by the whole-hearted gentleness of the Buddha or the lure of the *Vedantist* in Swami Ram Tirath. To him, heartfelt emotions were the supreme test of motivation over and above the logic of the head. But his home-coming to the Sikh fold was final and complete. He found that stimulus and spur in total surrender and all enveloping love of the Guru who not only demands adoration and total submission, but responds in equal measure by extending love to the Sikh.

It may be said that in the spirit of Guru Nanak who went into trance over the numeral *tera* while measuring rations in the *modi khana* and Guru Gobind Singh who was totally lost in dictating *tuhi tuhi,* Puran Singh attained a similar mystical experience not only in his literary deluge but in his normal behaviour within the family and among friends. He formed firm and lasting friendships, whomsoever he came in contact with, and expected the same sincerity in return. If it was not apparently so, he had no hesitation in denouncing the rampant hypocrisy and duplicity. That was the reason for his not establishing long term entrepreneurial partnerships in the many ventures and adventures where he miserably failed. He was ably assisted by his loving wife whether he was busy in experiments in his laboratory, inventing new methods and discovering the chemical formulae or writing prose and poetry, some times over long periods, even days on end, without food and debarring any visitors, during his poetic mood of ecstasy. This led to a fast deterioration of his health and rather early demise.

The state of ecstasy was such that he had no notion of time or place and freely experienced the vision of Guru Gobind Singh and his benevolent embrace in full view of multitudes. That was the state of rapture and bliss in which he wrote his works which still inspire and stimulate the reader. The style of Puran Singh cannot go stale and it will continue to rouse and excite the young and old to that level of joy and bliss which he himself experienced in expressing it.

~~~
~~~

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ – ਇਕ ਅਕੱਥ ਕਥਾ

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਉਪਰਾਲਾ ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਜੀ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ ਦਵਾਰਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਪੁਸਤਕ "ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ: ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ" ਇਸ ਉਪਰਾਲੇ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹੈ । ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੰਧਾਵਾ ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿੰਨੇ ਅਸੱਭਿਅਕ ਹਨ । ਬਾਹਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿਰ ਉਤੇ ਚੁੱਕ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਘਰ ਦੇ ਜੋਗੀ ਨੂੰ ਜੋਗੜਾ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ।" ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਵੈ- ਜੀਵਨੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦ (Savage ਜੰਗਲੀ, ਅਸੱਭਿਅਕ) ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿਭਾਗ ਵਿੱਚ ਮੇਰੀ ਨੌਕਰੀ 1965 ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ । ਇਸੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ । ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ, ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ ਜੀ ਦੇ ਉਦਮ ਸਦਕਾ ਇਹ ਕੰਮ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ । ਪ੍ਰੋ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰੋ. ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਮੈਨੀ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ, ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ ਤਾਲਿਬ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਣਛਪੇ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇਕ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰੀਵਾਰ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਹਰ ਸਾਲ ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਿਵਸ ਮਨਾਉਣਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ । 1973 ਦੇ ਸਮਾਗਮ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਗਿਆਨੀ ਬਾਰੇ ਬੋਲਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਭੇਜਿਆ । ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸੰਖੇਪ ਜਿਹਾ ਭਾਸ਼ਣ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਪ-ਕੁਲਪਤੀ, ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਰੰਗ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋਇਆ ਹੈ । 1977 ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਦੇ ਫਾਰੈਸਟ ਰੀਸਰਚ ਇੰਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿੱਚੋਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਸੱਤਰਿਤ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ । ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਪਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਲੇਖ 'ਵਿਗਿਆਨੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ' ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛਪਵਾਏ । ਬੰਗਲੌਰ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਰਸਾਲੇ (Current Science) ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਛਪਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਅਕੈਡਮੀ ਦੇ ਰਸਾਲੇ (Indian Journal of History of Science) ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਭਾਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੋਜ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸਰਾਹਣਾ ਕੀਤੀ । ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੇ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੰਗਲੀ ਪੌਦਿਆਂ ਉਪਰ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ।

1990 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕ ਛਪੀ ਤਾਂ ਇਕ ਕਾਪੀ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਟਰੱਸਟ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ । ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੇਮ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਅਤੇ ਮੇਜਰ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ ਸਨ । ਮੈਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਇਕ ਭਾਸ਼ਣ ਦੇਣ ਲਈ ਨਿਉਤਾ ਆ ਗਿਆ । ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਲੋਧੀ ਗਾਰਡਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਹੇਤਿਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਾਲਸਾਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ । ਪ੍ਰੋ. ਪ੍ਰੇਮ ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਖਾਲਸਾਵਾਦ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਮੇਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ । ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ।

ਪ੍ਰੋ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਟਰੱਸਟ ਨੇ ਦੋਬਾਰਾ ਫਰਵਰੀ 2003 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਭਾਸ਼ਣ ਲੜੀ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ । ਇਸ ਵਾਰ ਮੈਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਕੇ ਇਕ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ । ਪੰਜਾਬੀ ਅਕਾਦਮੀ ਦਿੱਲੀ ਨੇ ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਛਪਵਾ ਕੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦੌਰਾਨ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ । ਹਾਲ ਖਚਾ ਖਚ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇਕੀ

ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਪਦ ਤੇ ਸੁਸ਼ੋਭਿਤ ਸਨ । ਮੇਰੇ ਭਾਸ਼ਨ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ, "Purn Singh : Scientist, Poet and Philosopher" ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਹਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਟਾਈਟਲ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਇਹ ਮੇਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਭਾਸ਼ਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।

7 ਦਸੰਬਰ, 1983 ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਖੇ ਦੂਸਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਕਾਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਰਚਾ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਆਇਆ । ਮੈਂ 'ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਯੁੱਗ' ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਪਰਚਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਸੈਨੇਟ ਹਾਲ ਵਿਚ ਹਾਹਾਕਾਰ ਮੱਚ ਗਈ । ਦਰਅਸਲ ਮੈਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਉਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਕਹਿ ਬੈਠਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਰਵਿੰਦਰ ਰਵੀ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਦੁਰਲੀ ਜਥੇ ਨੇ ਮੇਰਾ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਦਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਮੈਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਸਪਿਰਟ ਆਫ ਦੀ ਸਿੱਖ' ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਪਰੰਤੂ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਭੂਤਰੇ ਹੋਏ ਕਾਮਰੇਡ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਇਕ ਸੱਜਣ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿ ਗਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਭਿੰਡਰਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਮੇਰੀ ਦੁਬਿਧਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੋਣ ਨਾਤੇ ਮੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸੀਮਤ ਹੈ । ਮੈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਾਹਿਤ ਆਲੋਚਨਾ ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣਾ ਮੇਰੇ ਵੱਸ ਦਾ ਰੋਗ ਨਹੀਂ । ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅਲਪ ਬੁੱਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸਦੀ ਗੱਦ ਰਚਨਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਮੈਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ 'ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਵਣਜਾਰਾ ਕਵੀ' ਕਿਹਾ ਹੈ । ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਰਾਹਤ ਮਿਲੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਧਾਰਣਾ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਮਾਰਚ 2007 ਦੇ 'ਸਮਦਰਸ਼ੀ' ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ ਵਿੱਚ ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੇਖ 'ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ–ਚੇਤਨਤਾ' ਛਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰਤਿ' ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਢੁਕਵੀਂ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ: "ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ 'ਭਾਰੀ ਫੌਜ' ਆਖ ਕੇ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਮਨ–ਚੇਤਨਤਾ ਨਾਲੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਇਸ ਸੰਕਲਪ ਪਿੱਛੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਲਹਿਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਸੁਰਤਿ–ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਲਈ ਵਰਤ ਰਿਹਾ ਹੈ ।" ਉਹ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ਦੇ 'ਸੁਰਤਿ ਸੰਕਲਪ' ਦਾ ਵਖਰੇਵਾਂ ਵੀ ਭਲੀਭਾਂਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ : "ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਸੁਰਤਿ ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਟਮੈਨ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ–ਖੁਲ੍ਹਾਸੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ ਅਤੇ ਸੈਲਾਨੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਟਮੈਨੀ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਨਹੀਂ।"

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਲੋਚਨਾ ਦੀ ਇਹ ਵਿਡੰਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਰੂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ - ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ–ਚੇਲੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਭਰ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਕਦਮਾਂ ਉਪਰ ਚੱਲਦੇ ਹੋਏ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਮੇਰੀ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਵਾਰਾ ਰਚੇ ਗਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਭਲੀਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹੈ ਜਦਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਬੜੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਾਸ਼ਣ "ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਵਿ ਲੋਕ" (ਫਰਵਰੀ 1979, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਿਵਸ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ) ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਅਲੋਚਨਾ ਦੀ ਗੱਲ ਤੋਰੀ ਹੈ । ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ: "ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਕੁਚਿਤ, ਸਿਮਟਿਆ, ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਬੱਝਿਆ, ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਭਾਂਤ ਦਾ ਤਰਕਮੁਖੀ, ਕਪਲਨਾ ਦੇ ਸੀਮਤ ਜਗਤ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ, ਮੱਧ–ਸ਼ਰੇਣਿਕ ਸਲੀਕੇ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸੰਕੁਚਿਤਾ ਤੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਵਾਲਾ, ਵਿਸ਼ਾਲ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਮਰੱਥਾ ਵਾਲਾ, ਸ਼੍ਰੇਣੀ–ਰਹਿਤ ਕਵੀ ਹੈ ।"

ਪ੍ਰੋ. ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਹੋਰਾਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਅਮੋਲ ਖਜਾਨੇ ਦੇ ਹੀਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਦੇ ਭੰਡਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੇਖ "ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਰਚਨਾ" (ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ: ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ) ਵਿੱਚ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ: "ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਚਿੰਤਕਾਂ ਅਤੇ ਅਲੋਚਕਾਂ ਦੇ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਤੇ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਰਾਂਤੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਹੁਣ ਇਕ ਸਵਾਰਥੀ ਅਤੇ ਦੰਭੀ ਵਰਗ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੇ ਛੁਟਿਆਉਣ ਤੇ ਧੁੰਧਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਗੌਰਵ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ।"

14 ਮਈ 2006 ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸਪੋਕਸਮੈਨ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਡਾ. ਚਰਨਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖੱਬੇ ਪੱਖੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕਟਾਖਸ਼ ਹੈ: "ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸੱਚੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ 'ਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਕੇ ਦਿਮਾਗੀ ਘੁਣਤਰਬਾਜ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਬਗੈਰ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਦੇਣ ਨੂੰ ਵਿਦਵਤਾ ਸਮਝਣ ਦੇ ਭਰਮ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਵਾਦੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਜੋਗੀ ਹੋਇਆ ਰਾਂਝਾ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਕਿਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚਤਾ ਵਿੱਚ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਕੇ ਸਿੱਟੇ ਕੱਢਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਵੀ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।"

ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਖੇਤਰ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪੱਖ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵੱਲ ਵੀ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਮੇਰੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੂ-ਬਹੂ ਪੇਸ਼ ਕਰਾਂ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਟੂਕਾਂ ਅਤੇ ਪੈਰਾਗਰਾਫ਼ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਜੋੜੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਬੱਝੀ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ।

"The Sikh Gurus, the Sikhs and the Khalsa" ਮੇਰਾ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਾ ਲੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ "Spirit of the Sikh" ਅਤੇ "Spirit Born People" ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ । "Puran Singh's Concept of Khalsa Democracy" ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਦੁਹਰਾਉ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ 'ਖਾਲਸਾਵਾਦ ਸੰਕਲਪ' ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕੇ । ਬੜੇ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਅਲੰਬੜਦਾਰ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਜਹੇ ਵਿਦਵਾਨ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖਾਲਸਾਵਾਦ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਝਿਜਕਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਕਮੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਦੋ ਲੇਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਅਤੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਇਕ ਅਕੱਥ - ਕਥਾ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਕ ਪਲੜੇ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਮੁੱਚੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਨੂੰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਲੜੇ ਵਿੱਚ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਹਾਂਰੱਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਲੜਾ ਭਾਰੀ ਰਹੇਗਾ । ਬੜੇ ਅਫਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਲਈ ਨਾਮ ਭੇਜਣ ਦੀ ਗੱਲ ਚੱਲੀ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਕੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਜੋ ਪ੍ਰਵਾਨਤਾ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉਪਰ ਪੂਰਾ ਨਾ ਉਤਰਿਆ । ਮੇਰੀ ਨਿੱਜੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਰਚਨਾ 'The Spirit of Oriental Poetry' ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਿਆਰੀ ਢਾਂਚੇ ਉਪਰ ਤੋਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਡਾਕਟਰ ਸਤਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂਰ ਦਾ ਇਹ ਕਥਨ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਹੈ: "ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਵਿ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਹੀ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟ ਕਵੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਚਰਚਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਵੀ ਹੈ ।"

ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥਲੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਮੁੱਖਬੰਧ (Foreword) ਲਿਖਣ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਗਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਨਿੰਦਰ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਰਾਜ਼ ਵੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਕਿ ਗਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਲਾਜਾਂ ਦੇ ਸੱਕੇ ਦੋਹਤਰੇ ਹਨ ।

¤

PROF PURAN SINGH : SCIENTIST, POET AND PHILOSOPHER

Puran Singh was born on 17 February 1881 in a small village, Salhad, District Abbotabad, now in Pakistan. After passing his F.A. examination in 1899 from DAV College, Lahore, he sailed for Japan in 1900 and joined as a special student of Pharmaceutical Chemistry in Tokyo University. He was sponsored by Bhagat Gokal Chand and the enlightened Sikh elite of Rawalpindi for higher studies in Science and Technology in Japan. Puran Singh was a highly volatile and emotional young man. His thought and personality were shaped by four climactic events in early life: his Japanese experiences, his encounter with Walt Whitman, his discipleship of Swami Ram Tirath, and his meeting with Bhai Vir Singh, the great sikh savant.

In Tokyo, Puran Singh studied Japanese and German languages, since the medium of instruction for science and technology was German. Japanese society was passing through a phase of transition under Meiji Revolution towards the end of nineteenth century. It was opened to European Science and Technology and most of the teaching faculty was hired from Europe and America. Puran Singh was introduced to Walt Whitman during his studentship in Japan in 1901 through an American Professor teaching at Tokyo University. He read 'Leaves of Grass' and was so much infatuated with Whitman's verse that it became the condition of his poetic and craft.

Puran Singh had a multi-dimensional personality and it will be impossible to sum up all his achievements in this memorial lecture. I shall try to highlight salient features of his personality. The list of his literary works is given as Annexure I.

a) Puran Singh as a Scientist

There was hardly any opportunity for a foreign trained scientist in the early twentieth century Punjab. To pay off the debt of his parents for his education in Japan, he set up a manufacturing unit in 1904 for the preparation of essential oils in Lahore. After a quarrel with his partners, he dismantled the whole unit. In 1906, Puran Singh moved to Dehradun and set up a soap factory at Doiwala. This unit was later sold to a minister of Tehri-Garhwal state. In April 1907, he joined as Forest Chemist in the Forest Research Institute (FRI) at Dehradun. He worked in FRI till 1918 and made significant contributions to research[1-2] which were published in *Indian Forester* and *Forest Bulletin.* He was the founder Head of Chemistry of Forest Products in FRI and published 53 research articles dealing with:

(i) Studies on Essential Oils,
(ii) Studies on Fats and Oils,
(iii) Production of Tannins,
(iv) Production of Drugs and Pharmaceuticals, and
(v) Promotion of essential oils, sugar and drug industry in India.

Puran Singh was very keen to promote essential oil industry in India. He worked on the isolation and analysis of essential oils from eucalyptus *globulus*, *khus*, geranium, winter-green, sandalwood and camphor oil. After retirement, he established a Rosha Grass farm at Chak No. 73/19 in district Sheikhupura (now in Pakistan) but the project failed due to lack of government support and the floods which devastated the entire crop in 1928. Puran Singh was quite innovative in research[15-16]. He improved the quality and production of tannins in India, determined the oil values of forest oilseeds, introduced drug yielding plants in Indian forests, carried out calorimetric tests of Indian woods and patented a novel technique for decoloration of raw sugar, as crystal sugar was reluctantly used by orthodox Indians due to use of bone charcoal in its purification. His research activity was disrupted due to his involvement in revolutionary activities in Dehradun and thus a brilliant scientific carreer came to an end, after he took

voluntary retirement in 1918, to avoid harassment at the hands of imperialist Indian government. His scientific papers are given as Annexure II.

b) Reminiscences of Japan

Puran Singh is emphatic about his love for Japan and hate for the slave India. He left his 'savage' Punjab when he was in his teens. He sums up his impressions about Punjab after his return from Japan as follows[3]: "In the cities of Punjab it seemed all life had turned into brick and mortar. The Hindu system of caste had made even the plan of building new houses and new cities miserable. I almost cried amongst these heaps of dead bricks. Nature is crowded out. Sunlight is shutout. There is no free opportunity in the country for genius to shine".

Puran Singh was accorded a rousing welcome in Japan. He was a brilliant student of Tokyo University, a great orator, a revolutionary in the offing and a handsome young man. He represented not only India but also the land of Great Buddha, which made him a privileged student. In his Japanese reminiscences[3], Puran Singh recounts his meetings with Japanese friends, Buddhist monks, the great artist and writer Okakura; his love and regard for Japanese flower shows, Japanese tea ceremony, *Geisha* and the Japanese housewife. He was so much infatuated with Japanese life and culture that he became a Buddhist *Bhiku* in Japan. He was all praise for the Japanese woman:

"The Japanese woman in her own racial dress is surely not a denizen of this earth. She trails a heaven in her garments………… . I have learnt all my Buddhism from the Japanese women. Buddha and Guru Gobind Singh both are the sacred inspirers of Japanese womanhood and man-hood". "The delicate waists of the Japanese girls so artistically and so passionately caught forever by their *obies* made me feel jealous as well as pure in the contemplation that in the very clothes were the bonds of eternal union with one's self".

Puran Singh is very critical and harsh in his criticism of India of early twentieth century. If we read between the lines, his critical remarks are applicable to some extent to free India of 21st century also. There has been hardly any revolutionary change in social and cultural life of India after independence:

"In India the Government official is dreaded like a snake. All things official are suspected. People are afraid and the officials adopt the attitude of vain-glorious bullies". "So I found in India that humanity is generally brutalized and demoralized by excessive idleness and non-development of material resources. Ethics and aesthetics are but polite arts of the idle rich. The richest houses are hovels, they have no music of love, their hearts are empty, their homes are as living graves. The wives labour like galley slaves. The country is doomed, the people are damned". "Theological superstitions and communal biases brutalise almost every Indian; even those of great erudition and culture are stuck in the same quagmire. The life in India on the whole is hopelessly inartistic, filthy and barbarous as compared with the life in Japan".

c) Puran Singh-Walt Whitman Identity

Puran Singh- Whitman identity is so complete as to almost suggest the idea of poetic reincarnation[4]. Both had a similar philosophy of poetry and regarded the poet as a person possessed in whom the utterance became the message. It will be in order to trace briefly the story of their affinities by drawing parallels from their life and works.

Walt Whitman was motivated by reading Emerson in 1854. He admits, " I was simmering, simmering, simmering, Emerson brought me to boil". Puran Singh got the real inspiration after his meeting with Bhai Vir Singh during the Sikh Educational Conference held at Sialkot in 1912. He records this event in his own words[5]:

ਉਸ ਸੁਭਾਗ ਘੜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਇਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਹੋਏ, ਅਰ ਆਪ ਦੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਟਾਖਯ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਹਿਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬੋਧ ਤੇ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਆਈ । ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਉਸੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ, ਉਸੀ ਮਿਠੇ ਸਾਧ ਬਚਨ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਆਈ ।

Walt Whitman feels that the scientists and the poets are born of the same father- stuff and the poets have to fuse science into poetry. Wordsworth defined poetry as the impassioned expression which is the countenance of all science. Puran Singh fully realized the truth of it in his own life. For him, poetry and science were not two opposite poles of reality as is often believed. There is no apparent contradiction between his scientific self and literary self. He was a distinguished chemist by profession as well as a creative genius in Punjabi literature. We see the imprint of his scientific career on his literary writings[6]:

(i) "I am for the physics of the soul which is the physics of the beauty of the body too".
(ii)"The very radium of mind, has been slowly allowed to degenerate into sinking lead".
(iii) "Impertinent desires dim his faith and bend it beyond the limits of elasticity".
(iv) "We, too, if we rise not to our full moral stature, shall soon become fossils, not Sikhs".

It is remarkable that Walt Whitman and Puran Singh adopt not only the same style (free verse) but also the same form and content for their muse. Both sing of common people, ordinary things and God in the world of men and matter. Both are singers of glory of their native lands. While Whitman is more athletic and sensuous in his songs, Puran singh is more feminine and puritan in love. Puran Singh identifies the Khalsa ideal of Guru Gobind Singh in the writings of Walt Whitman[7]. He called him, "A Guru Sikh born in America to preach the Guru's ideal to the modern mind".

We can quote from the poetry of Walt Whitman[8] and Puran Singh[9] to establish the poetic identity between the two:

(i) I celebrate Myself
And what I assume you shall assume
For every atom belonging to me as good belongs to you.

(Walt Whitman, Song of Myself)

ਸੋਹਣਿਆਂ ! ਮੁਲ ਪਾ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ।
ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਹਾਲੀ ਬਹੁੰ ਸਾਰਾ ।
ਤੇਰਾ ਮੁੱਲ ਕੋਈ ਨਾਂਹ, ਤੂੰ ਕੀਮਤਾਂ ਥੀ ਪਰੇ,
ਓ ਯੂਸਫਾਂ ਦੇ ਯੂਸਫਾ ।

(Puran Singh: ਮੁੱਲ ਪਾ ਤੂੰ ਆਪਣਾ)

(ii) Loafe with me on the grass
Loose the stop from your throat
Not words, not music or rhyme I want
Not custom or lecture-only the lull I like.
(Walt Whitman)

ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਚੁੱਪ ਚਪੀਤੇ, ਚੁਗਣਾ ਤੇ ਰਜਣਾ ਤੇ ਨੱਸਣਾ
ਦੇਖ ਦੇਖ ਮੁੜ ਮੁੜ ਲੋਚਾਂ
ਮੈ ਮੁੜ ਮੁੜ ਪਸ਼ੂ ਥੀਣ ਨੂੰ
ਆਦਮੀ ਬਣ ਬਣ ਥੱਕਿਆ ।

(Puran Singh: ਪਸ਼ੂ ਚਰਦੇ)

iii) And that all the men ever born are also
my brothers and the women my sisters and lovers.

(Walt Whitman)

ਆ ਸੁਣ ਵੀਰਾ ਰਾਂਝਿਆ, ਆ ਭੈਣੇ ਹੀਰੇ ।

ਅਸੀਂ ਤੁਸਾਂ ਬਿਨ ਸੱਖਣੇ ।

(Puran Singh: ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ)

d) Commentary on the Poets of East and West[10]

Puran Singh, a unique synthesis of a poet, philosopher and scientist, rose like a comet on the firmament of modern Indian literature. After Tagore, he was the first Punjabi poet whose works were published in England during 1921-1926. Ernest and Grace Rhys, the Irish scholars, introduced his book, 'The Sisters of the Spinning Wheel' to the West. It is divided into four sections:

(i) Poems from the Land of Five Rivers
(ii) Poems of a Sikh
(iii) Poems of Simrin, and
(iv) Readings from Guru Granth.

'The Spirit of Oriental Poetry' is another master-piece of Puran Singh published by Kegan Paul, Trench, Trubner and Co. in England in 1926. It established him as a poetic genius in India and abroad. Puran Singh demonstrated his mastery of world literature in this book[11] by an inter-comparison of:

(i) The Poetry of the West,
(ii) The Poetry of Japan,
(iii) The Poetry of Persia ,and
(iv) Modern Indian Poetry.

He translated Jayadeva's *Gita Govinda* from original Sanskrit into lyrical English verse. The folk songs of Punjab, the poetry of *Shrinagar* and *Vairagam* also find a prominent place here.

Puran Singh defines the poet of the East as a *Bhakta*, the disciple of the Divine. According to him, "Our idea of the poet is that of a man who can, by the mere opening of his own eyes, enables others to see the Divine, whose one glance can be our whole knowledge. Whatsoever weighs down the inner self and seeks to imprison it in illusion is foreign to the spirit of poetry. It is irreligious. True poetry must free us. There is no freedom in sorrow and renunciation, however perfect. Freedom lies in the full realization of the Divine within our own soul".

Puran Singh's commentary on the poets of East and West shows his rare insight and critical approach in view of his above definition of the poet. Some of his comments on the great poets of the East and West are as follows:

(i) "Shakespeare's imagination could not go beyond the lower spirit-world from which ghosts come to graveyards at night and fly away at the breaking of the dawn. This great dramatist was not able to pierce Reality beyond the surface-movements of an ego fettered by its own desires. Life is an infinite paradise. They who write tragedies are not yet enlightened. The function of poetry is to help us win our own paradise".
(ii) "Tennyson devotes much time to seeking that his verses rhyme well. I cannot endure him for his fault of being faultless. He is a wonder-palace of English literature, a great aristocrat and great artist, but nothing more".
(iii) "Wordsworth exhausted himself in the delight of preaching the evident moral of beauty. He is more preacher than poet, and often redundant and exasperating in his sermons. He is, however the true naturalist:"
(iv) "William Blake is the poet of our hearts. He has the spiritual vision and he is a companion of the soul".
(v) " Carlyle's ringing prose-poetry pierces the soul, it has in it the flutter of a bird wounded by an arrow from the unseen".
(vi) " It was Goethe who first saw the loftiness of a truly Eastern intuition, and perceived the gleams that hide in the hearts of the seers of *'Simrin'*. In true devotion to Truth,

and lifetimes of imagination, Goethe is a modern prophet. The literature created by him is nearest in its effect to the Bible".

(vii) " Rabindra Nath Tagore is a beautiful illusion of many minds and resembles none in particular. Like Tennyson, his originality is of the lion eating other people's flesh and making it his own. The *Upanishadas* feed him and *Upanishadas* come out of him. His vague and mystic suggestiveness is good preaching, but he creates no life, he pleases and enthralls, but there it ends. His poetry has not enough blood to inspire in another something like itself. Tagore is not so bold a thinker on spiritual matters as Vivekananda or Rama Krishna Paramahansa".

(viii) "The poems of Sarojini Naidu are full of the sweetness of life's romance. In her poetry, she is more Persian and Urduic in her style than Bengali. It is a pity she has cast in her lot with that class who love to remain all their life mere school boys and girls and treat the world as a debating club where poems can be read, songs sung and politics discussed endlessly. We have lost a crystal stream of passionate verse in the dryness of Indian politics".

e) A Poet of Sikh Spiritual Consciousness (Surta)[12]

It is extremely difficult to classify or categorise the poetry created by Puran Singh. The resemblance between Walt Whitman and Puran Singh as persons and poets is so striking that one cannot resist the temptation to call them 'mirror images' of each other. Both were poets of free verse (*vers libre*). Puran Singh's Punjabi verse is classified under three headings:

(i) *Khule Maidan* (The Open Wide Plains),
(ii) *Khule Ghund* (The Open Veils), and
(iii) *Khule Asmani Rang* (The Wide Blue Skies).

The common strain of all three titles is *Khule,* which means in Punjabi, at once open and wide and spacious. In fact, the poems of Puran Singh reflect the amplitude of his soul. Puran Singh covered diverse fields in Punjabi poetry (Annexure IV). He re-interpreted the epic tale of *Puran Nath Yogi* in his own characteristic style. His poems on 'Punjab' are considered to be the most patriotic in Punjabi literature. Some of his poems covering this theme are: *Punjab nu kookan main* (I call my Punjab)*, Punjab de darya* (Rivers of Punjab), *Javan Punjab de* (The Youth of Punjab). However, I find a subliminal theme[12] running in the poetry of Puran Singh, which I call 'Sikh Spiritual Consciousness'. A beautiful essay on '*Surta*-Soul Consciousness' explains this concept in the book, 'The Spirit Born People' written by Puran Singh in the form of lecture notes to be delivered to the Sikh youth of Punjab[13].

In his preface to *Khule Ghund',* Puran Singh differentiates between *Surta* and Ego, as follows:

"ਸੁਰਤਿ ਅੰਦਰਲੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਜਾਗੀ ਉਚਿਆਣ ਹੈ ਜੋ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ । ਸੁਰਤੇ ਦਾ ਕਾਰਨ 'ਅਮਲ' ਵਿੱਚ ਹੈ । ਉਹ ਜਗਦੇ ਦੀਵੇ ਵਾਂਗ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਣਾ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । ਸੁਰਤਾ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੀਅ ਦਾਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਝੂਠੀ ਉਚਿਆਣ ਅੱਗੇ ਲੰਮਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ । ਸੁਰਤਾ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਵੀ ਇਕ ਤਿਆਗੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਿਆਗ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ । ਮਾਮਲਾ ਪੈਣ ਤੇ 'ਸੁਰਤਾ' ਜੰਗ ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਨਿਰਾ ਹੰਕਾਰੀ ਸੂਰਮਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸੂਰਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।"

Puran Singh elaborates the concept of *Surta* in his two poems in *Khule Ghund:*

(i) *Surt ate Hankar* (Consciousness and Ego), and
(ii) *Guru Avatar Surat.*

Surta determines the state of mind and consciousness and it has to be kept tuned to the Guru's *Shabad.* Puran Singh illustrates the rise and fall of *Surta* by quoting examples from world history in his essay[13]. According to him, the Sikh history is a mere reflection of Sikh *Surta.* The Sikhs will become fossils if the *Surta* is dead.

f) Puran Singh's Views on Sikh Gurus[14]

As usual, the world is too inert, too late, to welcome is prophets who bring an altogether new message. So it has been with the Sikh Gurus. The Hindus just condescended with a superior air to say that the Sikhs are of them-'born out of them'. Culturally and academically and even racially this was not wrong, but inspirationally, it was an attempt to thwart all the potentialities of the Guru's universal message.

After Buddha, it was Guru Nanak who for the first time championed the cause of the masses in caste-ridden India. The rich aristocracy and the degraded priests of Hindus and Muslims did not listen to the Guru, but the oppressed people followed him with joy. He made a whole people throb with love and life. For more than a century and a half his message was secretly flaming in the bosom of the people when the genius of Guru Gobind Singh gave them the eternal shape of the Disciples, the Khalsa.

Guru Gobind Singh is the Guru of the modern times. Assuredly, the slaves of India have not understood Him so far and are not capable of understanding His genius. The shadow of his large personality falls far away above the head of centuries, and the so-called best intellectuals of India, when they spread out their mind to understand the Guru, get bruised by mere thorns and give Him up as something not as spiritual as Guru Nanak. It they cannot see Guru Gobind Singh as the highest, brightest culmination of Guru Nanak, assuredly they do not understand that King of revolution of religious thought, the great Guru Nanak.

The world of thought has yet to understand the Ten Gurus in the splendour of their thought which has been misunderstood due to the Brahmanical language they had to employ to express themselves and to the Brahmanical environment which always has been inimical to the true progress of man.

The Guru Granth of the Sikhs is the most authentic account of the Guru's soul. It is a pity that some Sikh enthusiasts and half-baked scholars, perverted by the thought of the age, have tampered with the meanings they themselves wish to give it. But the authentic word of Guru Granth can never be lost to the world. And as the Bible is translated into different languages, so Guru Granth will have to be put by poets of different nations into their own language direct from their own souls. Life alone can translate life.

The Guru Granth is the history of the Sikh soul, and its translation is to come through the great figure of the social reconstruction of human society as the Khalsa, where shall reign love, and not hatred. Without the Word of the Guru, and the ideal, the Khalsa, which stands for the sovereign society, there is no key to the heart of Guru Nanak and his anthems for the liberation of man. Its interpretation lies in our human soul, not in the meanings of this life creative music. The destruction by the Guru of the Brahmanical Citadels of superstition (as in Guru Nanak's *Asa-Ki-Var* or in the great *Kabits* and *Sawayyas* of the Tenth Master, Guru Gobind Singh, or in the *Vars* of Bhai Gurdas, the great exponent of Sikh ideals), is symbolic of the destruction of all lies on which human society might be wrongly founded and misguided. Guru Nanak is universal, but he is mostly the Prophet of the future. Freedom of the human mind and soul is the Guru's passion.

The Guru did not eschew politics-in fact he made the liberation of the people the cause of the assertion of his heroism; but surely, if the Sikh lives on the surface only, like the Englishman, for mere politics, votes and such inanities, one straying from the Guru's path forthwith becomes a tratitor to his case. All freedom is but a spiritual tradition of the life of the Khalsa: if the Khalsa spirit is dead, all freedom fails. The Khalsa is the son of the Guru who brings everywhere his Heaven and its delectable freedoms.

g) Puran Singh's Concept of Khalsa Democracy[14]

The Sikhs are creations of the Guru's universal love. They are by their very birth of His spirit citizens of the world. The world of thought has yet to understand the Ten Gurus in the

splendour of their thought which has been misunderstood due to Brahmanical environment which always has been inimical to the true cultural progress of man.

The Khalsa is the ideal, future international state of man: it is an absolute monarchy of the kingdom of heaven for each and every man, the absolute democracy, distribution of bread and raiment of the kingdom of labour on this earth-all in one. It is democracy of feeling all on this physical plane of life, where most misery is due to man's callousness to man. It is brotherhood of the souls where intensity of feeling burns out all differences.

In the realms of the soul, each is to have his own measure of the Guru's joy and sorrow and love and feeling and spiritual delight, according to his individual capacity. This will constitute the measure of the real aristocracy of each one's genius; but bread and raiment, the barest necessities of the physical body shall, in this kingdom of love for the Guru, never be denied to any one. If the Guru's ideal state, or even an approach to it, is ever made by man, no one will thenceforward die of hunger or go naked. Death cannot be prevented, innate differences cannot be destroyed; but physical privation will be prevented here on this earth by man himself. Let mountains be high, flowers small and grass low, but all shall be clothed with the beauty of God and fed with His abundance. The true vindication of the Khalsa commonwealth and its ideals as announced by Guru Gobind Singh, have yet to appear in terms of the practice of those ideals by those having faith in the Guru. The modern world, is, however, busy evolving its version of the Guru's Khalsa state out of social chaos. This much be said at once, that the Khalsa is more than a mere republic of votes of little men who must be influenced to give votes. It is more than the Soviet, which aims at the change of political environment and Law, to bring the Heaven of equal distribution on earth, because without the transmutation of the animal substance of man, of selfishness into sympathy, there can be no true socialism.

The Guru Khalsa state is based on the essential goodness of humanity, which longs to share the mystery and secret of the Creator, and longs to love the Beautiful one living in His creation. The Guru thus admits man to an inner kingdom of the soul, where each and every person receives such abundance of pleasure and the beauty of His Love, that selfishness dies itself. Inspiration to the higher life drives out the lower. Each one, according to his worth and capacity to contain, has enough of the inner rapture of the beauty of God in him, so that he lives quite happy and contented without interfering in anyone's affairs or robbing any of his rightful freedom to increase his own pleasures. This endless self-sacrifice in utter gladness of a new realization is the sign and symptom of the true 'Nam' culture of the Guru. No one can be man of truly human society, who has not obtained this divine spark which puts the self at rest, which thereby imbibes a nobility from God to leave everything along and gaze at Him with unending rapture and renunciation. Man need to be truly and inwardly a divine aristocrat to be truly democratic in this world.

In the constitution of the Khalsa commonwealth, the greatest act of genius of Guru Gobind Singh was when he transferred the divine sovereignty vested in him to the God-inspired people, the Khalsa. When speaking of the people, the Guru speaks of the people whose personality is transmuted into the divine personality of self-less being. As the chemist talks of pure elements just as they occur in nature, the Guru refers to the 'pure' of the cosmic Spirit and not as they are found with their blind animal instincts. In this one act lies our history and the future history of human progress.

In the Khalsa constitution, the people inspired by the natural goodness of humanity, by the spontaneous Divinity of God, by the Guru's mystic presence in all beings, are made supreme. They are the embodiment of Law and Justice fulfilled for ever in the love of Man. This state has but the Guru as personal God. In this state, the law of man's natural goodness is the only law.

Puran Singh is emphatic in his criticism of democracy of mere votes and elections. "Great men are true representatives of the people. So they have been in all ages, for true greatness is always representative. But the giants are gone and now the tiny dwarfs flutter and shake their

wings. They have not the soul in them to take any responsibility. They have misunderstood democracy. By the introduction of the idea of democracy into politics, perhaps, that tall, Himalayan kind of human personality has been made impossible. All have become sand grains in one great level desert. All ideals are in the melting pot and from the great liquid will crystallize the New Ideals. Then the world tired of these dwarfs will cry for its old Himalayan giants again. Down with Democracy will they cry as they once cried Down with Kingship.

Puran Singh seems to contradict Mahatma Gandhi: "There is no such thing as *Swaraj,* self-government: we are always governed best by a noble man, not by ourselves if we are not so noble. The rest are mere words, votes, democracy."

Democracy, the dream of modern civilization was established in this part of Asia in the exact modern sense in the realization of the spirit of Man. And the mortal fallacies which poison the human thought among the Soviets, were avoided by the Khalsa. The Khalsa made democracy its daily practice, driven by the inner feeling that is reborn of the spirit of the Guru, that all men are brothers. Democracy is not conceived as a social system, but as true inner spirit-born feeling. Democracy is the moral feeling that naturally wells up in the Informed Ones.

The humblest brick-lifter has equal rights of joy and life with the king. A labourer who feels richer than a king and a king who feels poorer than a labourer-this is democracy of the spirit. The alternations of the outer conditions of life, even political resolutions cannot secure the equal distribution of land and wealth and labour; they cannot transmute human nature. Unless the change is wrought within, the volcanoes will burst forth again, and the lava shall flow as before, and all our leveling of conditions will be in vain. The Guru visualized this and leaving the outer surfaces of human nature untouched, changed the inner springs of action.

Guru Gobind Singh was neither a Caesar nor an Aurangzeb. He was the true king of the people and a comrade of the people. In the truest representative spirit, Guru Gobind Singh founded the true democracy of the people in which there were no dead votes or votes won by mental persuation or interested coercion. Democracy was a feeling in the bosom of the Khalsa and it gave an organic cohesion to the people who founded both society and state on the law of love, on Justice and Truth, not an impersonal system of the will of the blinded mob-representation by sympathy and not by dead votes. The Khalsa-state is an Ideal; Sikhs may die, it does not. It is immortal.

(H) Genesis of Hindu-Sikh Divide[14]

It might seem that owing to the hostility of an environment, and the not unoften deliberate attempts of the Hindu society to obliterate the Sikh ideals, Sikhs tend to deny any relationship with Hindu society. The Sikh may deny him or not, the Hindu has already denied the Sikh. The great Hindu culture and its innate influence on Sikh culture, however, cannot be denied. It would be to deny one's parentage. Such denials add nothing to the stature of the Sikh. All that is lofty and noble must be and is fully reflected in the soul of Sikhism, for matter of that, not Hindu culture alone, but all human culture itself. The Sikh is rather spiritualistic in his consciousness than metaphysical.

The songs of the Ten Gurus and the lives of unparalled martyrdom have created a new race-emotion in the Punjab; the Sikhs are a new nation in its inspiration and its remarkable cohesion of the masses. The brief Sikh history and tradition inspire the Punjab peasants as no manner of religious 'fervour did before, which goes to show that the Sikh has a tradition and culture of his own which the Hindu has been unwilling to receive, though he wishes at times to pat him on the back as a kind of off-spring. It is unfair of the Hindus to condemn the Sikhs for their attempts to cut themselves away from the mass of Hindudom. They make it a grievance that the Sikhs wish to make their church stand apart.

In view of the political solidarity of India it is mischievous for any one to suggest that we are not of the Hindu and not equally of the Muslims. It is mischievous to multiply the points of difference with the Hindu, which are not fundamental.

The Gurus have shown to Hindus the way to freedom of mind and soul and also to political freedom. The Hindus, out of the spirit of vain intellectual pride have withheld themselves from the resurgence that Sikhism would bring. For the Hindus, the way to survival and freedom is the Guru's way. Unless they accept Guru Granth as their new Gita, the old scriptures and the stories from Ramayana and Mahabharata can no longer inspire new life into the mass of people whose backbone has been crushed by systematic metaphysical and theological burdens. Political slavery has been the result of their metaphysical mentality.

The Hindus in the Punjab have much to answer for. They find more in Bhagavat Gita and the old Vedas than in Guru Granth. They relate themselves to the bards of Vedas more than the Gurus.

The Hindus failed Guru Gobind Singh: but Guru Gobind Singh has not failed them. They have not understood him; he understood them. As they have grown so apathetic, almost antagonistic to the message of the Gurus, it is essential that the basic unique character of Sikh culture should now be expressed.

(I) Physics of Spirituality[14]

In the scheme of human progress there is such a thing as the physics of spirituality; the Hindu has ignored it, the Western races have realized it. Because of their comprehensive vision, the Khalsa shall have the spiritual and temporal sovereignty and all shall submit to it, soon or late. Only those shall be saved, who gather under this flag. The Hindus, so far, have not seen the significance of the Guru's creation, the Khalsa. Great Hindu philosophers like Tilak, Aurobindo and Tagore are reinterpreting the Gita and the Upanishads in order to come abreast with modern Western thought and scientific conclusions. But they do not see that more than four hundred years ago, their own country-men, the Sikh Gurus, actually worked all these modern tendencies into the constitution of the mind and society of this unhappy land, by creating the Khalsa. Their lives gave birth to a new country in this old one, and peopled it with a new race, with a universal religion of faith in man, and fired it with the spiritual passion for progress. Out of the Gurus came a daring, colonizing race, lovers of land and agriculture, ready to start a new page of life at every turn. And of all the older texts the Sikh texts alone need not be tortured to come abreast with modern developments: they have woven the philosophy of the ancient scriptures in an organic whole. The Sikh life is the vindication of natural manhood and womanhood.

Some modern typical Hindus are trying to interpret Upanishads and the Gita in modern modes. But such attempts are against the traditional faith that has gathered round these books. And, however easily they may be interpreted in the modern modes; they have never shown the great reactivity that is attributed to them. In the past the teaching of the Gita has never been harnessed to action or the Upanishads to love of the people. There has been no phenomenon of transmutation of personality by a higher Being's personal touch on any large scale, as in Sikh history. The Upanishads are examples of mental splendour, unique and truly glorious. But without Buddhism and now without Sikhism in India, and without the modern spirit of the West, which lives and works and attains to knowledge by the experimental method, which is, as I term it, '*physics of spirituality*', the Upanishads and Bhagavat Gita could never have been so interpreted. On the other hand, from my close and devoted study of the Guru's hymns, I assert that many revolutionary tendencies are found in the Sikh thought, song and life. No texts need be turned upside down for it. It was atrocious not to have seen this, and to have ignored Sikh history, from the main features of the hostility of the racial environment in which Sikhism took its birth. The Sikh believes in one great culture of man which is yet to come. There is more future and past in Sikhism while there is all the emphasis on the past in Hinduism.

REFERENCES

1. Life and Works of Puran Singh by H.S. Virk, Indian Journal History of Sciences, Vol. 28, pp. 277-285 (1993).

2. Professor Puran Singh (1881-1931): Founder of Chemistry of forest products in India by H.S. Virk, Current Science, Vol. 74, pp.1023-24 (1998).
3. On Paths of Life by Puran Singh, Punjabi University, Patiala (1982) p. 129.
4. "Puran Singh: Toward A Whitmanesque Vision". Studies in Punjabi Poetry by Darshan Singh Maini, Vikas Publishing House, New Delhi, (1979).
5. Puran Singh *di Vartak,* Sahitya Akademi, New Delhi (1967), p. 14.
6. Spirit of the Sikh: Part II (Vol. 1), Punjabi University, Patiala (1980),p. 117.
7. Walt Whitman and The Sikh Inspiration by Puran Singh. Punjabi University, Patiala (1982).
8. Leaves of Grass by Walt Whitman
9. Puran Singh: *Jeevani ate Kavita* (Life and Poetical Works). Edited by M.S. Randhawa, Sahitya Akademi, New Delhi (1976).
10. Puran Singh's Commentary on the Poets of East and West by H.S. Virk, in 'Advance' (March-April , 1992), Chandigarh.
11. The Spirit of Oriental Poetry by Puran Singh. Punjabi University, Patiala (1969).
12. Puran Singh-A Poet of Sikh Spiritual Consciousness by H.S. Virk, in Khoj Patrika (Special Issue on Puran Singh) Edited by Rattan Singh Jaggi, Punjabi University, Patiala (1981).
13. The Spirit Born People by Puran Singh. Punjabi University, Patiala (1976).
14. Puran Singh's Views on Sikh Gurus, Sikhs and the Khalsa Raj by H.S. Virk, in Journal of Sikh Studies, Vol. XI, No. II, (1984), p. 116-125.
15. '*Vigyani* Puran Singh' by H.S. Virk, in Professor Puran Singh–*Ik Shardhanjli,* Edited by Amarjit Singh, Punjabi University, Patiala (1978).
16. *Sade Vigyani,* Scientific Essays by H.S. Virk, Centre for Promotion of Science, Guru Nanak Dev University, Amritsar (1990).

Annexure I : LITERARY WORKS OF PURAN SINGH

English

1. The Spirit of Oriental Poetry
2. The Temple Tulips
3. The Sisters of the Spinning Wheel
4. Unstrung Beads
5. The Bride of the Sky-A poetic drama
6. Parkasina-A Buddhist Princess (A novel)
7. Spirit Born People
8. Spirit of the Sikh: Part I & Part II (Vol. I and II)
9. On Paths of Life (An autobiography)
10. Book of Ten Masters
11. Guru Gobind Singh-Reflections and Offerings
12. Walt Whitman and Sikh Inspiration
13. Swami Rama Tirath

Punjabi

14. Khule Lekh
15. Khule Ghund
16. Khule Asmani Rang
17. Khule Maidan

Translation

18. Resurrection-Leo Tolstoy
19. Hero and Hero Worship-Carlyle

20. Poems of Joy-Walt Whitman
21. Essay on the Poet-Emerson

Annexure II: Published Scientific Work of Professor Puran Singh

1. A note on the analysis of cutch and preparation of pure catechin by Puran Singh, *Indian Forest Mem,* (1908), Vol. 1, Pt 1.
2. Note on the Utilisation of Khair Forests in Eastern Bengal and Assam by Puran Singh, *Forest Pamphlet,*(1908), No. 1.
3. Note on the Manufacture of Ngai Camphor by Puran Singh, *Indian Forest Rec.* (1908), Vol. 1, Pt III.
4. A paper on the Future of Cutch and Katha Manufacture by Puran Singh, *Indian Forester* (1909), Vol. XXXV, No.2.,Pt I.
5. A note on the Manufacture of Pure Shellac by Puran Singh, *Indian Forest Mem.* (Chemistry Series) Vol. XXXV, No. 2.,Pt II.
6. A Chemical Investigation of the Constituents of Burmese Varnish (*Melanorrhoea usitata, Sup*). By Puran Singh, *Indian Forest Rec.* (1909).
7. Paper on some tanning materials and the manufacture of tannin extracts in India (Read at All-India Industrial Conference in India held in Dec. 1909) by Puran Singh.
8. Report on the bleaching of some Indian coloured Woods by Puran Singh, Appendix. to *Indian Forest Mem.*, (1909), Vo. II, Pt 1.
9. Analytical Constants of Shellac, Lac, Resin and Lac Wax by Puran Singh, *J. Soc. Chem. Ind.*, (1910), Vol. XXIX, p. 1435.
10. Note on Calorimetric Tests of some Indian woods by Puran Singh, *Forest Bulletin,* (1911), No. 1.
11. Memorandum on the oil-value of Sandal Wood by Puran Singh, *Forest Bulletin,* (1911), No. 6.
12. Note on the Chemistry and Trade Forms of Lac by Puran Singh, *Forest Bulletin, (1911), No. 7*
13. A Preliminary note on the use of Nickel Hydroxide in Tannin estimation by Puran Singh . *Soc. Chem. Ind., (1911), Vol. XXX, No. 15.*
14. Note on the best season for collecting Myrobalans as tanning material by Puran Singh. *Indian Forester* (1911)*;* Vol. XXXVII, No. 9.
15. Method of distinguishing powellized and the unpowellized woods by Puran Singh, *Indian Forester* (1911), Vol. XXXVII, No 10.
16. Note on Resin-value of P*odeophyllum emodi* and the best season for collecting it by Puran Singh, *Forest Bulletin* (1912), No.9.
17. *Podophyllum emodi by Puran Singh, Indian Forester* (1912), Vol. XXXVIII, Nos. 4 and 7.
18. A short preliminary note on the suitability of dead wood of *Acacia catechu* for Katha making by Puran Singh. *Indian Forester* (1912), Vol. XXXVIII, No. 4.
19. A short Note on the earth eating habits of the Indian deer by Puran Singh, *Indian Forester* (1912), No. 7.
20. Note on the preparation of tannin extract with special reference to those prepared from the bark of Mangrove (*Rhizophora muocronata*) by Puran Singh, *Indian Forest* Res, (1912), Vol.III, Pt IV.
21. Note on Distillation and Composition of Turpentine oil from chir Resin and clarification of Indian Resin by Puran Singh. *Indian Forest* Rec. (1912), Vo. IV, Pt 1.
22. Note on Turpentine of *Pinus khasya, Pinus merkusii and Pinus excelsa* by Puran Singh, Forest Bulletin, (1913), No. 24.
23. The Cultivation of drugs in Indian Forests by Puran Singh, *Indian Forester* (1913), Vol. XXXIX, No. 3.
24. Memorandum on the oil value of some Forest oil seeds by Puran Singh, *Indian Forester* (1913), Vol. XXXIX, No. 6.

25. Analysis of Gutta made from latex of *Palaquium ellipticum* by Puran Singh. *Indian Forester* (1913), Vol. XXXIX, No. 8.
26. The composition of Ceara Rubber from Coorg by Puran Singh, *Indian Forester* (1913), Vol. XXXIX, No. 8.
27. Indian Oak barks as materials for manufacture of tannin extract by Puran Singh, *Indian Forester* (1913), Vol. XXXIX, No. 9.
28. *Terminalia tomentosa* bark as a material for the manufacture of tannin extract by Puran Singh, *Indian Forester* (1913), Vol. XXXIX, No. 9.
29. Some mineral salts as Fish Poison by Puran Singh, *Indian Forester* (1913), Vol. XXXIX, No. 11.
30. A further note on the Calorimetric test of some Indian woods from Belgaum (Bombay) by Puran Singh, *Indian Forester* (1914), Vol. XL. No. 3.
31. Preservation of the Latex of *Ficus religiosa* by Puran Singh, *Indian Forester* (1914), Vol. XL, No. 9.
32. A Plea for the distillation of the Pine Needle oil in India by Puran Singh, *Indian Forester* (1914), Vol. XL, No. 10.
33. Nickel Tannates by Puran Singh. J. Soc. *Chem. Ind.* (1914), Vol. XXXIII, No. 4.
34. The Cus-Cus Oil in India by Puran Singh, *Chem. Drugg.* (1914), Vol. LXXXV.
35. A Further Note on the best season for collecting Myrabalans as Tanning material by Puran Singh, *Indian Forester* (1915), Vol. XLI, No. 1.
36. Note on Arwal (*Cassia auriculata*) Benth from Marwar by Puran Singh. Indian Forester (1915), Vol. XLI, No. 1.
37. A Further Note on the Oil value of some Sandal woods from Madras by Puran Singh, *Indian Forester* (1915), Vol. XLI, No. 8.
38. The Camphor content of *Cinnamomum camphora* grown at Dehra-Dun by Puran Singh, *Indian Forester* (1915), Vol. XLI, No. 8.
39. Note on the effect of Age on the Catechin content of the wood of Acacia catechu by Puran Singh, *Indian Forester* (1915), Vol. XLI, No. 12.
40. Note on Indian Sumach (*Rhus continus Linn.*) by Puran Singh, *Forest Bulletin (1915).*, No. 31.
41. Note on the Addition of fat to tannin extract by Puran Singh, *J. Soc. Chem.* Ind. (1915), Vol. XXXIV, No. 5.
42. Note on the Differentiation of Inn and Kanyin Species of Dipterocarpus timber of Burma by Puran Singh, *Indian Forester* (1916), Vol. XLII, No. 5.
43. Note on the constants of Indian Geranium oil (Motia) by Puran Singh, *Indian Forest Rec.* (1916), Vol. V, Pt. VII.
44. Note on the Burmese Myrabalans or Panga Fruits as tanning material by Puran Singh, *Forest Bulletin* (1916), No. 32.
45. A note on the use of Nickel Hydroxide in tannin estimation by Puran Singh and T.P. Ghose, *J. Soc. Chem. Ind.* (1916), Vol. XXXV, No. 3, p. 159.
46. (i) Note on the Eucalyptus Oil Industry in the Nilgris.

(ii)Note on the Distillation of Geranium Oil in the Nilgris.

(iii) Note on the manufacture of Wintergreen Oil in India by Puran Singh, Indian Forest Rec. (1917), Vol. V, Pt VIII.

47. Note on the Galls of *Pistacia integessina* by Puran Singh. *Indian Forester* (1917), Vol. XLII, No. 8.
48. Charcoal Briquettes by R.S. Pearson and Puran Singh, *Indian Forester* (1918), Vol. XLIV, No.3.
49. Effect of Storage on some Tanning Materials by Puran Singh, *Indian Forester* (1918), Vol. XLIV, No. 3.
50. A Preliminary Note on the manufacture of wood-tar by Puran Singh, *Indian Forester(1918),* Vol. XLIV, No. 4.

51. Walnut Bar by Puran Singh, *Indian Forester* (1918), Vol. XLIV, No. 8.
52. A Note on the Economic Values of Chinese Tallow Tree by Puran Singh, *Indian Forester* (1918), Vol. XLIV, No. 9.
53. Note on the Preparation of Turpentine, Rosin and Gum from *Boswellia serrata* (Roxb.) gum-oleo-resin by R.S. Pearson and Puran Singh, *Indian Forest Rec.* (1918) Vol. VI, Pt VI.

Annexure III : Gems of Thought from Professor Puran Singh

Culture: True culture is that which does not make him a Sikh or Mohammadan or Hindu or Christian, but a man.

Education: True education is that which does not make him Indian or English or Japanese or American but man.

Art: Art is contemplation of the Beautiful by the artist. This contemplation lifts us above ourselves, above body and mind, and elevates our consciousness; it beautifies our vision.

History: History and biography are both lies, so far as these matters are concerned. Who can report the soul correctly, which till today remains unrevealed and undescribed, for it is always a surprise and a revelation. Only fools concern themselves with what they call historical events. The greatest events are of the soul and they are revealed in one's own surta.

Knowledge: True knowledge is not knowing, but being. Knowing is always wrong, being is always right.

Intellect: Intellectual interpretations exhaust genius, it is self-spending of consciousness.

Intellectual Analysis: Beware of the magic of Brahmanical Philosophic analysis of everything, even the most secret and complex infinites of faith, life and love. It killed them, it shall kill you. Analysis is the opposite pole of feeling. I worship my mother, I love my wife, but what would they be if I wished to know them by analysis.

Superman: The superman is a state of consciousness (surta) not a person.

Surta: Surta is the thread which keeps us linked with the spiritual realms.

Woman: Woman shall be the second best God or God of the intellectual on earth.

Bread, Woman and Bridegroom: Man the animal, cannot live without Bread. Man, the mind, cannot be without woman. And man, the soul, is dead without the Guru.

Bread Affairs: The bread affairs engross all political activity of man, and the true progress of man is to make it so simple as the provision of sunlight by the sun.

Work:Work makes us spiritual. Let us therefore give up all other worship of God but work.

Ideal State: The habit of working for works' sake is the foundation on which the Ideal state can be founded. And that undetermined Ideal State is yet to come into being, where all the optimum physical needs of man necessary to keep the soul-plant of man in vigorous growth are equitably provided.

Swaraj: There is no such thing as Swaraj, self-government: we are always governed best by a noble man, not by ourselves, if we are not so noble. The rest are mere words, votes, democracy.

Patriotism: Patriotism was a foolish clannishness. In these days man with a patriotic feeling is a brute, because patriotism makes him blind to the larger interest of the family of man.

Simrin: Simrin is always cosmic.

Sadh Sangat: How disgraceful for us that we call a mere assemblage of uninspired men a Sadh-Sangat.

God Realisation: The more we subordinate the Physical life to the intellectual and the intellectual to the intuitional and spiritual, the more we ascend to God.

Religiosity: Religiosity has been the curse of the world and the worst bondage for the mind of man.

Guru Grantha: The whole of Guru Grantha is the voice of a wedded woman or a maiden pining in love of the Beautiful.

ANNEXURE – IV: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚੋਂ ਟੂਕਾਂ

1. **ਰਾਣੀ ਸੁੰਦਰਾਂ ਵਰ ਮੰਗਦੀ** (ਪੂਰਨ ਨਾਥ ਜੋਗੀ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ, ਪੰਨਾ 157)
ਮੈਂ ਆਪ ਵਾਲਾ, ਜੋਗ ਵਾਲਾ, ਧਰਮ ਤੇ ਕਰਮ, ਤੇ ਰੱਬ ਨਾਂਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ।
ਉਹ ਰੱਬ ਮਰਦਾਂ ਦਾ, ਅਸਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਈ ਲੋੜ ਉਹਦੀ।
ਮੈਂ ਤਾਂ ਉਹ ਰੱਬ ਟੋਲਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖਾਂ, ਸੁੰਘਾਂ, ਹੱਥ ਲਾਵਾਂ, ਪੀਵਾਂ ਖਾਵਾਂ,
ਜੀਵਾਂ, ਥੀਵਾਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਲ।
ਜੇ ਤਰੁਠੇ ਹੋ ਨਾਥ ਜੀ! ਦਿਉ ਪੂਰਨ ਇਹ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠਾ,
ਇਹ ਮੇਰਾ ਧੁਰ ਥੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਇਸਦੀ, ਉਡੀਕਦੀ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਾਂ ਮੈਂ ਪੂਰਨ ਨੂੰ,
ਪੂਰਨ ਮੇਰਾ ਰੱਬ ਹੈ, ਸਿਦਕ ਜਾਣਦਾ।

2. **ਆਵੀ ਤੂੰ ਰੱਬਾ ਮੇਰਿਆ** (ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ, ਪੰਨਾ 289)
ਆਵੀਂ ਤੂੰ ਰੱਬਾ ਮੇਰਿਆ, ਵਹਿਲਾ ਵਹਿਲਾ ਆਵੀਂ,
ਤਾਵਲਾ ਤਾਵਲਾ, ਤੇ ਸੱਟੀਂ ਪਰੇ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਖੋਹ ਕੇ,
ਇਹ ਘੰਟੀਆਂ, ਟੱਲੀਆਂ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਮੈਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀਆਂ, ਤੇਰੀ ਪੂਜਾ ਲਈ,
ਤੇ ਆਵੀਂ ਬੁਝਾਵੀਂ ਆਪ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ,
ਇਹ ਦੀਵੇ ਥਾਲ ਵਿਚ ਪਾਏ ਮੈਂ, ਤੇਰੀ ਆਰਤੀ ਕਰਨ ਨੂੰ।

3. **ਖੂਹ ਉਤੇ** (ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ, ਪੰਨਾ 184)
ਖੂਹ ਉਤੇ ਵੱਸਦਾ, ਗਿਰਾਂ ਵੀ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋ ਦਿਸਦਾ,
ਫਕੀਰ ਸਾਈਂ ਲੋਕ ਇਥੇ ਮਿਲਦੇ,
ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ,
ਲੱਜਾਂ ਸੁੱਟ ਸੁੱਟ ਪਾਣੀ ਉਹ ਭਰਦੇ,
ਇਹ ਮੇਲਾ ਸੰਜੋਗੀ ਹੁੰਦਾ।

ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਕਵੀ (ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਭਾਗ 3)

1. **ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ** (ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ, ਪੰਨਾ 208)
ਖਾੜ ਖਾੜ ਚੱਲਣ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸੁਫਨਿਆਂ,
ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ, ਪਿਆਰ ਅੱਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ,
ਪਿਆਰਾ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਗਾਉਂਦੇ, ਠੰਡੇ ਤੇ ਠਾਰਦੇ, ਪਿਆਰਦੇ।

2. **ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਹੀਰਨ ਇਕ ਗੋਹੇ ਥ'ਪਦੀ** (ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ, ਪੰਨਾ 211)
ਓਏ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ ਹਵਾ ਠੰਡੀ ਪੰਜਾਬ ਵਾਲੀ।
ਕਿਧਰੇ ਦਾ ਪਾਣੀ ਮੈਨੂੰ ਨਾ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਮਿ'ਠਾ ਤੇ ਮਾਫਕ।
. . . .
ਇਥੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਘਲਾਇਆ,
ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਬਾਬ ਵ'ਜੀ ਪਰਬਤਾਂ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ,
ਬੂਟਾ ਬੂਟਾ ਵਜਦ ਵਿਚ ਨੱਚਿਆ
ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਜ਼ੱਰਾ ਜ਼ੱਰਾ ਕੰਬਿਆ ਪਿਆਰ ਵਿਚ,
ਉਸੇ ਇਲਾਹੀ ਸੁਰ ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਪਏ ਵਗਦੇ।

3. **ਜਵਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ** (ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ, ਪੰਨਾ 229)
ਇਹ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਪੰਜਾਬ ਦੇ,
ਮੌਤ ਨੂੰ ਮਖੌਲਾਂ ਕਰਨ,
ਮਰਨ ਥੀਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦੇ।
ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਇਹ ਕਰਨ ਗੁਲਾਮੀ, ਜਾਨ ਕੋਹ ਆਪਣੀ ਵਾਰ ਦਿੰਦੇ
ਪਰ ਟੈਂ ਨਾ ਮੰਨਣ ਕਿਸੇ ਦੀ, ਖਲੋ ਜਾਣ ਡਾਗਾਂ ਮੋਢੇ ਤੇ ਉਲਾਰਦੇ
ਪੰਜਾਬ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਪੰਜਾਬ ਸਾਰਾ ਜੀਂਦਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ।

4. **ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੂਕਾਂ ਮੈਂ** (ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ, ਪੰਨਾ 239)
ਆ ਪੰਜਾਬ-ਪਿਆਰ ਤੂੰ ਮੁੜ ਆ
ਆ ਸਿੱਖ-ਪੰਜਾਬ ਤੂੰ ਘਰ ਆ।

5. **ਪਾਰਸ ਮੈਂ** (ਖੁਲ੍ਹੇ ਘੁੰਡ, ਪੰਨਾ 338)
ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜੰਮਣਾ ਅਮੁਲ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ,
ਇਥੇ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੇ 'ਤੀਰ-ਸ਼ਬਦ' ਚਮਕਦੇ,
ਇਥੇ 'ਨਿਹਾਲੀ-ਨਦਰਾਂ' ਦਾ ਉਹੋ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ

6. **ਸੋਹਣੀ ਦਾ ਬੁੱਤ** (ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ, ਪੰਨਾ 242)
ਆ-ਪਿਆਰ-ਪੰਜਾਬ ਤੂੰ ਮੁੜ ਆ
ਸੋਹਣੀ ਜਹੀ ਮੁੜ ਕੱਢ ਇਕ ਹੋਰ ਤੂੰ
ਕਰੀਂ ਬੁਖਾਰੇ ਦੇ ਦੇਸ ਦੇ ਮੁੜ ਚਾਕਰ,
ਪਿਆਰ ਆਪਣੇ ਦਾ ਮੁੜ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੁੱਲ ਦੱਸੀਂ
ਮਹੀਂ ਮੁੜ ਚਾਰਾਂਗੇ ਤੇਰੀਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤ ਅਸੀਂ,
ਫਿਰਾਂਗੇ ਬੇਲਿਆਂ ਤੇਰਿਆਂ ਵਿਚ,
ਵਾਜਾਂ ਮਾਰਦੇ ਉਸੇ ਕਲਗੀਆਂ ਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਅਸੀਂ

~~~
~~~

THE SIKH GURUS, THE SIKHS AND THE KHALSA

This article is based on excerpts from the Spirit of the Sikh written by Professor Puran Singh in 1920's and published by Punjabi University Patiala in two volumes during 1982. Puran Singh was a great scientist, mystic poet, and a visionary and interpreter of the Sikh cultural consciousness. This article reflects the personal views of the great Sikh scholar which seem to be relevant for understanding Sikhism in view of the recent controversy created by RSS.

1. The Sikh Gurus

As usual, the world is too inert, too late, to welcome its prophets who bring an altogether new message. So it has been with the Sikh Gurus. The Hindus just condescended with a superior air to say that the Sikhs are of them- 'born out of them'. Culturally and academically and even racially this was not wrong, but inspirationally, it was an attempt to thwart all the potentialities of the Guru's universal message.

After Buddha, it was Guru Nanak who for the first time championed the cause of the masses in caste-ridden India. The rich aristocracy and the degraded priests of Hindus and Muslims did not listen to the Guru, but the oppressed people followed him with joy. He made a whole people throb with love and life. For more than a century and half his message was secretly flaming in the bosom of the people when the genius of Guru Gobind Singh gave them the eternal shape of the Disciples, the Khalsa[1].

Guru Gobind Singh is the Guru of the modern times. Assuredly, the slaves of India have not understood him so far and are not capable of understanding his genius. The shadow of his large personality falls far away above the head of centuries, and the so-called best intellectuals of India, when they spread out their mind to understand the Guru, get bruised by mere thorns and give him up as something not as spiritual as Guru Nanak. If they cannot see Guru Gobind Singh as the highest, brightest culmination of Guru Nanak, assuredly they do not understand that King of revolution of religious thought, the great Guru Nanak.

The world of thought has yet to understand the Ten Gurus in the splendour of their thought which has been misunderstood due to the Brahmanical language they had to employ to express themselves and to the Brahmanical environment which always has been inimical to the true progress of man.[2]

Guru Granth of the Sikhs is the most authentic account of the Guru's soul. It is a pity that some Sikh enthusiasts and half-baked scholars, perverted by the thought of the age, have tampered with the meanings they themselves wish to give it. But the authentic word of Guru Granth can never be lost to the world. And as the Bible is translated into different languages, so Guru Granth will have to be put by poets of different nations into their own language direct from their own souls. Life alone can translate life.[3]

The Guru Granth is the history of the Sikh soul, and it's translation is to come through the great figure of the social reconstruction of human society as the Khalsa, where shall reign love, and not hatred. It is society founded on the highest verity of love of man, inspired by the inspiration of God-like men who symbolize truth as personalities of love, grace and mercy, such personalities are images of the personalities in the unseen. Giving ourselves in infinite self-sacrifice in the name of God, washing away the selfishness of man in the supreme love of the Guru, is the simple, but extremely difficult path of discipleship. Without the Word of the Guru, and the ideal, the Khalsa, which stands for the sovereign society, there is no key to the heart of Guru Nanak and his anthems for the liberation of man. The destruction by the Guru of the Brahmanical citadels of superstition (as in Guru Nanak's *Asa-Ki-Var* or in the great *Kabits* and *Sawayyas* of the Tenth Master, Guru Gobind Singh, or in the Vars of Bhai Gurdas, the great exponent of Sikh ideals), is symbolic of the destruction of all lies on which human society

might be wrongly founded and misguided. Guru Nanak is universal, but he is mostly the Prophet of the future. Freedom of the human mind and soul is the Guru's passion.[4]

The Guru did not eschew politics-in fact he made the liberation of the people the cause of the assertion of his heroism; but surely, if the Sikh lives on the surface only, like the Englishman, for mere politics, votes and such inanities, one straying from the Guru's path forthwith becomes a traitor to his cause. All freedom is but a spiritual tradition of the life of the Khalsa: if the Khalsa spirit is dead, all freedom fails. The Khalsa is the son of the Guru who brings everywhere his Heaven and its delectable freedoms.[5]

The following words were addressed by Guru Gobind Singh to the Sikhs at Nander on the day of his departure from this world; "I have entrusted you to the Immortal God. Ever remain under His protection, and trust none besides. Wherever there are five Sikhs assembled who abide by the Guru's teachings, know, that I am in the midst of them. He who serveth them shall obtain the reward thereof-the fulfillment of all his heart's desires".

"Read the history of your Gurus from the time of Guru Nanak. Henceforth the Guru shall be the Khalsa and the Khalsa the Guru. I have infused my mental and bodily spirit into the Granth Sahib and the Khalsa..

Then uttering 'Wah Guruji Ka Khalsa, Wah Guruji Ki Fateh" he circumambulated the sacred volume and said, "O Beloved Khalsa, let him who desireth to behold me, behold the Granth Sahib. Obey the Granth Sahib. It is the visible body of the Guru, and let him who desireth to meet me diligently search its hymns. And lastly keep my kitchen ever open and receive offerings for its maintenance".

2. The Sikh People

The Sikh people, unlike other people of India, are a race of straight forward men of action, whose simple minds, informed of the Eternal by the Guru, shrinks from the idle speculation of the Brahminical mind, and also shrinks from the too theological law of the Muslim, and lives the simple, austere life of incessant labour that characterises the tiller of soil everywhere. They have an inventive genius and love the practical persuits of life - agriculture, tool-making and engineering. They are, as a people, fond of colonisation. Given opportunities and modern education, this nation has potentialities of progress which no other set of people in India possesses in so remarkable a degree.[6]

Four hundred years ago, the inhabitants of the Punjab were all slaves. The invaders that came by the Khyber pass destroyed by the sword all Indian hopes of ever becoming a self-governing nation. What could the invaders have achieved if the will to die for freedom were there in the soul of India?

Out of the downtrodden, oppressed, lifeless slaves of the Punjab, Guru Gobind Singh moulded a nation which has in it the potentialities of a progressive nation of men. In the whole of India, the Sikh nation is the brightest spot still which has an inexhaustible will to die for the love of its ideals. When they are called upon, the Sikhs seek death as moths seek light. Guru Gobind Singh cut the moorings of this nation form its racial past and a nation wholly modern in spirit and mind sprang up out of the Guru's mind, with a highly inspiring and most deeply reactive tradition and history of it own.

The Sikh was made to be a feast-giver on the roadside, to spend as the day ended, all he earned daily: and it is his self degeneration if he accumulates and thinks of the morrow. The thought of the morrow for a Sikh is irreligious. To a true Sikh, death is better than security earned with dishonesty. His giving away of his labour and love is like the lamp distributing light, like the rose distributing its fragrance. A Sikh's spontaneous and natural function of life is such; otherwise he is not a true Sikh.

The Culture created by the Guru is in one word, the all-mind divine culture. The Sikh, like the Guru, like sunlight and air and water belongs to all: he is culture-embodied, love-incarnate,

sweet fragrance of humanity that kindles dead souls. Men are very rare and the Sikh still more so.

If you wish to know the Sikh, love him. There is a gleam under the stack of hay, such as Moses beheld at Sinai. The Sikh body politic is a heap of immense matter in which still scintillates the spirit. The hair of the Sikh distinguishes him and his unique love. In Brahmanical India, the spirit itself would have died without those who have worn this rather unkempt exterior. And those of Brahmanical India who might desire life, and having got the life spark to maintain it, have similarly to isolate themselves.[7]

Religious fanaticism was that the Guru never allowed to enter his court. Religious superstition was eradicated from the very blood of the Sikh. The Guru cleaned with his sword the darkness that clung and clings still to the endless philosophical hair splitting of the Hindu and the Jain. The liberation of the human mind was the first and foremost thought of the Guru. He liberated man from the slavery of the Devas, the Vedas, and put him to work.[8]

If the Sikh, as he was born, had ever been afforded opportunities of spiritual isolation from the rest of world, to develop his powers of self-realisation, and his instincts of art and agriculture and colonisation, his would have been by now, one of the best societies of divinely inspired labourers, of saints living by the sweat of their brow.

But Brahminism was there to engulf it from within. His political temper, the result of his complete mental liberation and his passionate love of liberty pitched him against the Moghuls from the time of its birth. Out of the jaws of death, if the Khasla has still come out, there is much hope for it yet. All is not yet lost.

3. The Khalsa Ideal - State and Democracy

The Khalsa is the ideal future international state of man: it is an absolute monarchy of the kingdom of heaven for each and every man, the absolute democracy, distribution of bread and raiment of the kingdom of labour on this earth - all in one. It is democracy of feeling all on this physical plane of life, where most misery is due to man's callousness to man. It is brotherhood of the souls where intensity of feeling burns out all differences.[9]

In the realms of the soul, each is to have his own measure of the Guru's joy and sorrow and love and feeling and spiritual delight, according to his individual capacity. This will constitute the measure of the real aristocracy of each one's genius; but bread and raiment, the barest necessities of the physical body shall, in this kingdom of love for the Guru, never be denied to any one. If the Guru's ideal state, or even an approach to it, is ever made by man, no one will thenceforward die of hunger or go naked. Death cannot be prevented, innate differences cannot be destroyed; but physical privation will be prevented here on this earth by man himself. Let mountains be high, flowers small and grass low, but all shall be clothed with the beauty of God and fed with His abundance. The true vindication of the Khalsa commonwealth and its ideals as announced by Guru Gobind Singh, have yet to appear in terms of the practice of those ideals by those having faith in the Guru. The modern world is, however, busy evolving its version of the Guru's Khalsa state out of social chaos. This much be said at once, that the Khalsa is more than a mere republic of votes of little men who must be influenced to give votes. It is more than the Soviet, which aims at the change of political environment and law, to bring the Heaven of equal distribution on earth because without the transmutation of the animal substance of man, of selfishness into sympathy, there can be no true socialism.

The Guru Khalsa state is based on the essential goodness of humanity, which longs to share the mystery and secret of the Creator, and longs to love the Beautiful one living in His creation. The Guru thus admits man to an inner kingdom of the soul, where each and every person receives such abundance of pleasure and the beauty of His Love, that selfishness dies of itself. Inspiration to the higher life drives out the lower. Each one, according to his worth and capacity to contain, has enough of the inner rapture of the beauty of God in him, so that he lives quite happy and contented without interfering in anyone's affairs or robbing any of his rightful

freedom to increase his own pleasure. This endless self-sacrifice in utter gladness of a new realization is the sign and symptom of the true 'Nam' culture of the Guru. No one can be man of truly human society, who has not obtained this divine spark which puts the self at rest, which thereby imbibes a nobility from God to leave everything along and gaze at Him with unending rapture and renunciation. Man need to be truly and inwardly a divine aristocrat to be truly democratic in this world..

In the constitution of the Khalsa commonwealth [10], the greatest act of genius of Guru Gobind Singh was when he transferred the divine sovereignty vested in him to the God-inspired people, the Khalsa. When speaking of the people, the Guru speaks of the people whose personality is transmuted into the divine personality of selfless being. As the chemist talks of pure elements just as they occur in nature, the Guru refers to the 'Pure' of the Cosmic Spirit and not as they are found with their blind animal instincts. In this one act lies our history and the future history of human progress. At Chamkaur when all was lost, he made His Five Disciples representative of the Guru, and gave them his insignia of Guruship and saluted them. The constitution of the Khalsa was thus built on the heartshrines of humanity inspired with love of God, on the God-consciousness of Disciples, and not on law-books. Guru Gobind Singh would have died fighting on the battlefield even, as a while before, his two young sons had obtained the glory of martyrdom. But these 'Five Enthroned' asked him to go from the scene, and to do for the Khalsa, what only he, Guru Gobind Singh, could do. So, he went, herein the Guru's benign submission to the will of the Khalsa was complete and unconditional. To obey, to continue to live instead of fighting and dying, even in that great personal affliction of having seen his sons and his dear disciple soldiers dying before him, overwhelmed by odds, yet to go and live for them, as bidden by them, is the supreme self-sacrifice of God for man, out of whose red flames of blood is born this Khalsa with the mysterious destiny.

In the Khalsa constitution, the people inspired by the natural goodness of humanity, by the spontaneous Divinity of God, by the Guru's mystic presence in all beings, are made supreme. They are the embodiment of Law and Justice fulfilled for ever in the love of Man. This state has but the Guru as Personal God. In this state, the Khalsa, the law of man's natural goodness is the only law.[11]

Guru Gobind Singh was neither a Caesar nor an Aurangzeb. He was the true king of the people and a comrade of the people, in the truest representative spirit. Guru Gobind Singh founded the true democracy of the people in which there were no dead votes or votes won by mental persuasion or interested coercion. Democracy was a feeling in the bosom of the Khalsa and it gave an organic cohesion to the people who founded both society and state on the law of love, on Justice and Truth, not an impersonal system of the will of the blinded mob-representation by sympathy and not by dead votes. The Khalsa-State is an Ideal; Sikhs may die, it does not. It is immortal.[12]

4. Genesis of Hindu-Sikh Divide

It might seem that owing to the hostility of an environment, and the not unoften deliberate attempts of the Hindu society to obliterate the Sikh ideals, Sikhs tend to deny any relationship with Hindu society . The Sikh may deny him or not, the Hindu has already denied the Sikh. The great Hindu culture and its innate influence on Sikh culture, however, cannot be denied. It would be to deny one's parentage. Such denials add nothing to the stature of the Sikh. All that is lofty and noble must be and is fully reflected in the soul of Sikhism, for matter of that, not Hindu culture alone, but all human culture itself. The Sikh is rather spiritualistic in his consciousness than metaphysical.[13]

The songs of the Ten Gurus and the lives of unparalleled martyrdom have created a new race-emotion in the Punjab; the Sikhs are a new nation in its inspiration and its remarkable cohesion of the masses. The brief Sikh history and tradition inspire the Punjab peasants as no manner of religious fervour did before, which goes to show that the Sikh has a tradition and

culture of his own which the Hindu has been unwilling to receive, though he wishes at times to pat him on the back as a kind of off-spring. It is unfair of the Hindus to condemn the Sikhs for their attempts to cut themselves away from the mass of Hindudom. They make it a grievance that the Sikhs wish to make their church stand apart.[14]

In view of the political solidarity of India it is mischievous for any one to suggest that we are not of the Hindu and not equally of the Muslims. It is mischievous to multiply the point of difference with the Hindu which are not fundamental.[15]

The Gurus have shown to Hindus the way to freedom of mind and soul and also to political freedom. The Hindus, out of the spirit of vain intellectual pride have withheld themselves from the resurgence that Sikhism would bring. For the Hindus, the way to survival and freedom is the Guru's way. Unless they accept Guru Granth as their new Gita, the old scriptures and the stories from Ramayana and Mahabharata can no longer inspire new life into the mass of people whose backbone has been crushed by systematic metaphysical and theological burdens. Political slavery has been the result of their metaphysical mentality.[16]

The Hindus in the Punjab have much to answer for. They find more in Bhagavad Gita and the old Veda than in Guru Granth. They love Hindi more than their mother-tongue. They relate themselves to the bards of Vedas more than the Gurus.[17]

The Hindus failed Guru Gobind Singh: but Guru Gobind Singh has not failed them. They have not understood him; he understood them. As they have grown so apathetic, almost antagonistic to the message of the Gurus, it is essential that the basic unique character of Sikh culture should now be expressed.[18]

5. Physics of Spirituality

In the scheme of human progress there is such a thing as the physics of spirituality; the Hindu has ignored it, the Western races have realized it.[19] Because of their comprehensive vision, the Khalsa shall have the spiritual and temporal sovereignty and all shall submit to it, soon or late. Only those shall be saved, who gather under this flag. The Hindus, so far, have not seen the significance of the Guru's creation, the Khalsa. Great Hindu philosophers like Tilak, Aurobindo and Tagore are reinterpreting the Gita and the Upanishads in order to come abreast with modern Western thought and scientific conclusions. But they do not see that more than four hundred years ago, their own country-men, the Sikh Gurus, actually worked all these modern tendencies into the constitution of the mind and society of this unhappy land, by creating the Khalsa. Their lives gave birth to a new country in this old one, and peopled it with a new race, with a universal religion of faith in man, and fired it with the spiritual passion for progress. Out of the Gurus came a daring, colonising race, lovers of land and agriculture, ready to start a new page of life at every turn. And of all the older texts the Sikh texts alone need not be tortured to come abreast with modern developments: they have woven the philosophy of the ancient scriptures in an organic whole. The Sikh life is the vindication of natural manhood and womanhood.

Some modern typical Hindus are trying to interpret Upanishads and the Gita in modern modes. But such attempts are against the traditional faith that has gathered round these books. And, however easily they may be interpreted in the modern modes, they have never shown the great reactivity that is attributed to them. In the past the teaching of the Gita has never been harnessed to action nor the Upanishads to love of the people. There has been no phenomena of transmutation of personality by a higher Being's personal touch on any large scale, as in Sikh history. The Upanishads are examples of mental splendor, unique and truly glorious. But without Buddhism and now without Sikhism in India, and without the modern spirit of the West, which lives and works and attains to knowledge by the experimental method, which is, as I term it, 'physics of spirituality', the Upanishads and Bhagavat Gita could never have been so interpreted. On the other hand, from close and devoted study of the Guru's hymns, I assert that many revolutionary tendencies are found in the Sikh thought, song and life. No texts need be turned upside down for it. It was atrocious not to have seen this, and to have ignored Sikh

history, from the main features of the hostility of the racial environment in which Sikhism took its birth. The Sikh believes in one great culture of man which is yet to come. There is more future and past in Sikhism while there is all the emphasis on the past in Hinduism.[20]

REFERENCES

1. Singh, Puran 1982. Spirit of the Sikh, Vol. II, Punjabi University Press, Patiala,India. p.317.
2. Singh, Puran 1976. The Spirit Born People, Punjabi University Press, Patiala, India.p. 126.
3. Singh, Puran 1982. Spirit of the Sikh, Vol. I, Punjabi University Press, Patiala,India. p. 12.
4. Ibid, p. 14.
5. Ibid, p. 54.
6. Ibid, Vol. II, p. 311.
7. Ibid, Vol. I, p. 6.
8. Ibid, Vol. II, p. 321.
9. Ibid, Vol. I, p. 9.
10. Ibid, Vol. I, p. 23.
11. Ibid, Vol. I, p. 24.
12. Ibid, Vol. I, p. 27.
13. Ibid, Vol. I, p. 28.
14. Ibid, Vol. II, p. 327.
15. Ibid, Vol. I, p. 34.
16. Ibid, Vol. I, p. 31.
17. Ibid, Vol. I, p. 58.
18. Ibid, Vol. I, p. 33.
19. Ibid, Vol. I, p. 32.
20. Ibid, Vol. I, p. 39.


~~~
~~~

LIFE AND WORKS OF PURAN SINGH

Puran Singh was the founder of chemistry of forest products in India. He was the first scientist from Punjab who got training in pharmaceutical chemistry from Tokyo University during 1900-03. He was a great genius who combined mysticism, vedantic philosophy, spiritualism and science. He worked at .the Forest Research Institute (FRI), Dehradun, in the capacity of an Imperial Chemist and published 53 research reports, notes and papers in various journals in India and abroad dealing in diverse themes of chemistry of forest products. A brief account is given of his life and scientific works.

Modern science took roots in India only towards the end of the nineteenth century after the establishment of three universities at Calcutta, Madras and Bombay. Punjab under the Sikh rule had only traditional oriental schools known as Madrassas, Pathsalas and Chatsals where students were taught classical Indian languages, grammar and rudimentary arithmetic. After the annexation of Punjab by the British, an Oriental College was set up at Lahore, which became the nucleus for Punjab University. However, teaching of science at B.Sc. (Hons.) and M.Sc. levels was introduced only during the first quarter of the twentieth century[1] Despite these initial handicaps, Punjab produced a great mathematician of the status of Professor Rama Chandra and some eminent chemists, viz. Professor Puran Singh, Ruchi Ram Sahni and Dr. S.S. Bhatnagar. This article focuses on the life and works of Puran Singh, perhaps the first Punjabi chemist of eminence.

Professor Puran Singh[2,3] was born on 17 February 1881 in a small village, Salhad, District Abbotabad, now in Pakistan. He was a brilliant student and passed his F.A. examination in 1899 from D.A.V. College, Lahore. In 1900, he joined as a special student of pharmaceutical chemistry in Tokyo University, Japan. He was sponsored for higher studies not by any Maharaja, as was the common practice those days, but by the enlightened people of Rawalpindi. This was a rare gesture on the part of Sikh community to send abroad two young men for training in science and technology to promote industrial development of Punjab during the British period. Damodar Singh, Puran Singh's companion, was sponsored for training in glass technology and electrical engineering.

In Tokyo, Puran Singh studied Japanese and German languages, since the medium of instruction for science and technology was German. He returned to India in 1903 after successful completion of his higher training in Tokyo University. Puran Singh was a highly volatile and emotional young man. He became a Buddhist monk in Japan and then a Vedantin after a chance encounter with Swami Ram Tirath who was on a lecture tour of Japan in February 1902. He organised an Indo-Japanese club in Tokyo and started a revolutionary journal "*Thundering Dawn*" to focus on the plight of Indian masses under the British rule. Puran Singh also met other Indian revolutionaries in Japan, for example, Kulkarni and Rama Kant Roy from Bengal. So, when Puran Singh landed in Calcutta, he was captured and imprisoned by the British. His parents got him released and took him to Lahore.

There was hardly any opportunity for a foreign trained scientist in the early twentieth century Punjab. Puran Singh's parents were poor and burdened with the debt they owed to their community for providing funds for training of their son. To payoff the debt, he set up a manufacturing unit for the preparation of essential oils in Lahore in 1904. After a quarrel with his partners, he dismantled the unit and joined as Principal of Diamond Jubilee Hindu Technical School in Lahore. In November 1906, Puran Singh moved to Dehradun and set up a soap factory at Doiwala. This unit was later sold to a minister of Tehri-Garhwal state.

In April 1907, Puran Singh joined as Forest Chemist in the newly created Department of Chemistry of Forest Products in Forest Research Institute (FRI), Dehradun. He worked in FRI till 1918 and made significant contributions to research, which were published mostly in Indian

Forester and Forest Bulletin. Puran Singh was the founder head of Chemistry of Forest Products and took retirement on health grounds as Imperial Chemist of FRI, Dehradun. He became a member of the Chemical Society of Japan and the Royal Chemical Society of London. He published 53 research papers[4] and notes on various aspects of chemistry of forest products. A list of his published work is given in Appendix I.

Professor Puran Singh's work can be classified into the following categories for the sake of discussion:

i. Studies on Essential Oils
ii. Studies on Fats and Oils
iii. Production of Tannins
iv. Production of Drugs and Pharmaceuticals
v. Miscellaneous Research Activities

A brief review of his published work is given below.

Studies on Essential Oils and Fats

After his return from Tokyo, Puran Singh set up a distillation unit in the Anarkali bazar of Lahore for the preparation of essential oils from geranium and citrus oil. He had no sophisticated equipment at his disposal and utilized earthen pots and metallic vessels manufactured by local potters and blacksmiths. He achieved excellent results and the product was marketable. However, this enterprise failed, as the business partners could not pull together for long.

Puran Singh revived his interest in essential oils after joining FRI, Dehradun in 1908. Here, the environment was conducive for research and facilities were available for the promotion of his research projects. He worked on the isolation and analysis of essential oils from *Eucalyptus globulus*, khus, geranium, winter-green, sandalwood, and camphor oil. For distillation of camphor oil, a new condenser was developed by him.

Puran Singh was very keen to promote essential oil industry in India. He determined the oil values of forest oil seeds and suggested improved techniques for the extraction, distillation and clarification of turpentine oil from chir resin, *Pinus khasya, Pinus merkusii and Pinus excelsa*. He also prepared rosin from the oleoresin of *Pinus longifolia* and oleo gum resin of *Boswellia serrata*. The medicinal use of essential oils was recommended by Puran Singh.

After his retirement from FRI, he devoted himself wholeheartedly to the promotion of essential oil cultivation and industry in India. Puran Singh was employed by Maharaja Scindia of Gwalior during 1919-23. He started cultivation of Rosha grass and *Eucalyptus globulus* in barren land. A factory was set up for the extraction of essential oil and the product was exported to England. The British Government was so impressed by his ingenuity and enterprise that Puran Singh was given 15 squares of land (*morabbas*) on lease in the district of Sheikhupura (Chak No. 73/19 near Nankana Sahib, now in Pakistan) for cultivation and export of Rosha grass. He left this project in 1928 when the whole crop was destroyed due to floods.

Puran Singh collected a variety of oil seeds of forest origin and estimated their fat and oil contents. He studied the oil value of sandalwood from South India and suggested improved methods of cultivation and extraction to promote the sandalwood oil industry.

Production of Tannins

Puran Singh took special interest in improving the quality and production of tannins in India. He published more than two-dozen reports in Indian Forester, Forest Bulletin and Indian Forest Memoirs from 1908 to 1918. He made extensive survey of Indian forests from Himalayas to the eastern regions, including Bengal, Assam and Burma (which was part of India then).

In 1908, Puran Singh set up a laboratory for Chemistry of Forest Products in FRI from scratch and published three notes on the analysis of cutch and preparation of pure catechin, utilisation of khair forests for cutch and katha manufacture and preparation of Ngai camphor.

Studies were carried out on tannins of Mangrove (*Rhizophora muocronata*), myrobalans, *Pistacia integerrima*, Arwal (*Cassia auriculata*) and walnut. Tannin extract was also prepared from barks of Indian oak. *Terminalia tomentosa*, and Panga fruits or Burmese myrobalans. Katha was prepared from dead wood of Acacia.

In India, tannins were estimated by local manufacturers using hide powder. Puran Singh introduced the use of freshly prepared nickel hydroxide for the analysis of tannin. He also studied the effect of addition of fat to the tannin extract and effect of storage on tanning materials.

Studies on Drugs and Pharmaceuticals

Puran Singh specialised in pharmaceutical chemistry from Tokyo University in 1903. He could not utilize his talents and expertise in this field after joining FRI. However, he took keen interest in the cultivation of drug-yielding plants in Indian forests. A report was published in Indian Forester during 1913 highlighting this aspect. Camphor content of *Cinnamomum camphora* grown at Dehradun was determined. Therapeutic value of some essential oils, e.g. sandalwood and wintergreen, was assessed by Puran Singh and their use in drug manufacture was recommended. He also studied the effect of mineral salts as fish poison. He studied earth eating habits of the Indian deer and drew some conclusions about this tendency of Indian women during their pregnancy.

Miscellaneous Research Activities

Puran Singh carried out research investigations in various other fields. He initiated studies on the preparation of pure shellac and Burmese varnish. In 1910, he reported his results on analytical constants of shellac, lac, resin and lac wax in the Journal of Chemical Society. He carried out calorimetric tests on Indian woods, which proved to be of high scientific value. The composition of Ceara rubber from Coorg was determined by Puran Singh. He prepared wood-tar by destructive distillation of wood. A method for distinguishing powellised and unpowellised woods and a field test for the identification of paraffin in bees wax were developed by Puran Singh. Along with R.S. Pearson, he prepared charcoal briquettes from Indian woods in 1918, a technique now being revived by scientists of IIT, New Delhi under a programme on efficient use of fuelwood.

Puran Singh worked as a Sugar Chemist in the sugar factory of Sir Sundar Singh Majithia in Sardarshahr near Gorakhpur during 1923-25. He patented a novel technique for cleaning and decoloration of crystal sugar prepared from raw sugar. This technique became very popular in Indian sugar industry, as it did away with the use of bone charcoal, which was disliked by all Indians in general, and the Brahmins in particular. Puran Singh had no research facility and approach to scientific journals during this period. It was his genius to invent a new technique in an entirely new field for which he received great appreciation from Indian fellow chemists at the Indian Science Congress session held at B.H.U., Varanasi.

Punjabi University, Patiala, has published recently all the literary works of Professor Puran Singh, which run into two-dozen volumes in English, Punjabi and Hindi. He was a great mystic poet and interpreter of Sikh scriptures. He was a great visionary who predicted the fall of communism and break up of Soviet Union. His writings have much relevance to the present Punjab crisis and provide some unique insights for finding solution to the problem[6]. Puran Singh aspired for a Nobel Prize in literature[7]. He died on 31 March 1931 in Dehradun at the age of 50. He was a scientist by training and profession. Unfortunately, no attempt has been made so far to evaluate his scientific contributions, though he was a founder of Chemistry of Forest Products in India.

REFERENCES

1. Virk, H.S., *Our Scientists*, Centre for Promotion of Science, G.N.D. University, Amritsar, 1991, 32-36.

2. Randhawa, M.S. (Ed.), *Life and Works of Puran Singh*, Sahitya Academy, New Delhi, 1976, 11-128.
3. Virk, H.S., *Professor Puran Singh Commemorative Volume*, Punjabi University, Patiala, 1978, 99-105.
4. Published Work of Puran Singh; Memoirs of FRI Library, Dehradun (Please refer to Appendix 1)
5. *Puran Singh, Spirit of the Sikh*, Vol. I, Parts I & II, Panjabi University, Patiala, 1982.
6. Virk, H.S., *Journal of Sikh Studies*, Vol. XI, No. II, Guru Nanak Dev University, Amritsar, 1984, 116-125.
7. Singh, Basant Kumari, *Reminiscences of Puran Singh*, Panjabi University, Patiala, 1-78, 1980.

~~~
~~~

PROF PURAN SINGH - A WHITMAN RE-INCARNATED IN PUNJAB

Puran Singh's thought was shaped by four climactic events in life, and these were his Japanese experience, his encounter with Whitman, his discipleship of Swami Ram Tiratha, and his meeting with Bhai Vir Singh. Puran Singh was introduced to Walt Whitman during his studentship in Japan in 1901 through an American Professor teaching at Tokyo University. He read his 'Leaves of Grass' and was so much infatuated with Whitman's verse that it became the condition of his poetic and craft[1].

Whitman-Puran Singh identity is so complete as to almost suggest the idea of poetic reincarnation. It is not so much mental similarity as the psychic unity of the soul-consciousness underlying the Sikh compositions and Leaves of Grass. Whitman and Puran Singh had a similar Philosophy of Poetry. Both regarded the poet as a person possessed in whom the utterance became the message in the very act of creation. It will be helpful to trace briefly the story of their affinities by drawing parallels from their life and works.

Inspiration

Whitman admitted in 1860 to Trowbridge that he could never have written his poems if he had not first come to himself by reading Emerson in 1854. "I was simmering, simmering, simmering, Emerson brought me to boil."

Puran Singh was influenced by Walt Whitman's Leaves of Grass but the real inspiration came after his meeting with Bhai Vir Singh during the Sikh Educational Conference held at Sialkot in 1912. He records this event in his own words:

"ਉਸ ਸੁਭਾਗ ਘੜੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰ ਤੇ ਇਕ ਮਹਾਂਪੁਰਖ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਹੋਏ, ਅਰ ਆਪ ਦੇ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਟਾਖਯ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸਹਿਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਬੋਧ ਤੇ ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਆਈ। ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਮਿਲੀ ਤੇ ਉਸੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ, ਉਸੀ ਮਿੱਠੇ ਸਾਧ ਬਚਨ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਆਪ ਮੁਹਾਰੀ ਆਈ"।

Idea of the Poet

Whitman felt that the personality of the poet and the poem he creates cannot be separated. All the beauty of poem, he wrote, comes from beautiful blood and beautiful brain. In a long paragraph of the Preface he tells what the embryonic poet should do: love nature and stand for the common people, re-examine all you have been taught in the school, church or books, and dismiss whatever insults your soul; then your very flesh shall be a great poem and have the richest fluency not only in its words but in the silent lines of its lips and face and between the lashes of your eyes and in every notion and joint of your body. While common people can see the physical appearance of things, it is the poet who shows them the underlying spiritual meaning. Whitman even gives the poet a Christ-like healing power. The poet will replace the priest because of his realization of man's divinity. [3]

Puran Singh writes in a similar vein (Spirit of Oriental Poetry): Our idea of the poet is that of a man who can, by the mere opening of his own eyes, enable others to see the Divine; whose one glance can be our whole knowledge. Whatsoever weighs down the inner self and seeks to imprison it in illusion is foreign to the spirit of poetry. It is irreligious. True poetry must free us. He is the poet who converses with the beings of light from the inner realms of soul-the self and here on earth represents God more than man. Any below this level of inspiration of rapture and prophetic vision is poetic, but not the poet. The poetic among us are the highest men who, in higher altitudes, touch the footprints of the sacred poets that come down to us as inspired beings from on high.

Poet and Scientist

Whitman also establishes the relationship between the poet and the scientist[5]: the scientist is the father and the law-giver of poets. The poets are born of the father stuff of the scientists, who develop the souls of the poet, their vision of reality of life and universe. The poets must do more than mention the achievements of science, they have to fuse science into poetry. Whitman feels that scientist's construction underlies the structure of every perfect poem. Wordsworth has defined poetry as the impassioned expression which is the countenance of all science. Puran Singh fully realized the truth of it in his own life. For him poetry and science were not two opposite poles of reality as is often believed. He saw the inner identity which eludes the critical eye.

Puran Singh worked as scientist, to earn his livelihood, throughout his life. He got specialized training in Pharmaceutical Chemistry from Tokyo University (1900-1903) and served as a research chemist at F.R.I., Dehradun for over a decade. He published 53 research papers and memoirs on the basis of his research investigations. Purn Singh was a member of Royal Chemical Society, London and Chemical Society of Japan.

There is no apparent contradiction between Purn Singh's scientific self and literary self. He was a distinguished chemist of his times as well as a creative genius in literature. The following examples illustrate the imprint of his scientific career on his literary writings:

(i) I am for the physics of the soul which is the physics of the beauty of the body too. I love the myriad forms divine. (Spirit of the Sikh, Music of the Soul, p.117)
(ii) ……….the very radium of mind has been slowly allowed to degenerate into sinking lead.
(iii) Impertinent desires dim his faith and bend it beyond the limits of elasticity."
(iv) We, too, if we rise not to our full moral stature, shall soon become fossils, not Sikhs.
(v) As the chemist talks of pure elements occurring in nature, the Guru refers to pure people of cosmic spirit.

Poets of Free Verse

Whitman and Puran Singh both rebelled against the gagger and gilt of the metre-making argument as Emerson said. Style for Whitman, as Norman Forester rightly says, is not dress of thought but a shaping from within, is not mechanical but organic. Whitman even uses the mirror image to suggest the relationship between poetry and life. The organic relation between form and subject-matter should not be marred by superimposing conventional ornaments. The form of poems should develop like the plants and trees.

Since Puran Singh's infatuation with Whitman's verse becomes the condition of his poetics and craft, all his poetry is written in *verse libre*. He is the first Punjabi poet who introduced this style in Punjabi poetry. The titles of his collections also reflect this character viz. "*Khule Ghund, Khule Lekh, Khule Asmani Rang and Khule Maidan.*"

Ideas about Democracy

Puran Singh and Walt Whitman differ in their ideas on Democratic state. Puran Singh is a follower of Carlyle and a preacher of Khalsa ideal of Guru Gobind Singh in his writings whereas Whitman defends democracy in Democratic Vistas first published in 'The Galaxy' in December 1867 and May, 1868 in two components as Democracy and Personalism, respectively. Democracy is an answer to Carlyle's scathing attack on democracy in Shooting Niagara; published in England in August, 1867. While recognizing the shortcomings of American democratic state, Whitman was idealistic and writing more of the future of democracy than of its achievements to date:

> " Far, far, indeed, stretch, in distance, our Vistas. Whitman's basic argument in Democratic Vistas is that a democratic literature is needed to provide the people with archetypal models of character and behaviour for educating people for genuinely democratic society of the future. Whitman's poet creates models for the instruction of

common people, each one of whom is as good as a prince. The existence of democracy depends upon the improvement of the character and personality of the common people, and the poet has to help in it. The unlimited growth of the individual and the equality of such infinite individuals are the two principles on which the successful working of future democracy depends".

Puran Singh is emphatic in his criticism of democracy of mere votes and elections. "Great men are true representatives of the people. So they have been in all ages, for true greatness is always representative. But the giants are gone and now the tiny dwarfs flutter and shake their wings. They have not the soul in them to take any responsibility. They have misunderstood democracy. By the introduction of the idea of democracy into politics, perhaps, that tall, Himalayan kind of human personality has been made impossible. All have become sand grains in one great level desert. The winds blow and the heaps of sand are gathered here and there and then are blown away. Such is the fate of human affairs in this age-a significant fate. All ideals are in the melting pot and from the great liquid will crystallize the New Ideals. Then the world tired of these dwarfs will cry for its old Himalayan giants again. Down with Democracy will they cry as they once cried Down with Kingship".

Again, he seems to contradict Mahatma Gandhi: "There is no such thing as Swa-raj, self-government: we are always governed best by a noble man, not by ourselves if we are not so noble. The rest are mere words, votes, democracy".

However, Whitman and Puran Singh both stress the role of comradeship in making the democracy a success. Comradeship counterbalances the materialistic side of democracy and spiritualizes it, without it, democracy will be incomplete, in vain, and incapable of perpetuating itself. Puran Singh writes in a similar strain: "The bread affairs engross all political activity of man, and the true progress of man is to make it so simple as the provision of sunlight by the sun. The state needs to be organized on the rich love of man to man. Work makes us spiritual. The selfishness of man cannot be got rid of by small men like Lenin and Trotsky".

Puran Singh preaches Khalsa ideal of spiritual democracy in the world. True democracy lives in the shadow of the soul consciousness of Guru Nanak. Man needs to be truly and inwardly a divine aristocrat to be truly democratic in this world. In the constitution of the Khalsa commonwealth, the greatest act of genius of Guru Gobind Singh was when he transferred the divine sovereignty vested in him to the God-inspired people, the Khalsa.

Democracy, the dream of modern civilisation was established in this part of Asia in the exact modern sense in the realization of the spirit of Man. And the mortal fallacies which poison the human thought among the Soviets were avoided by the Khalsa. The Khalsa made democracy its daily practice, driven by the inner feeling that is reborn of the spirit of the Guru, that all men are brothers. Democracy is not conceived as a social system, but as a true inner spirit-born feeling. Democracy is the moral feeling that naturally wells up in the Informed ones.

The humblest brick-lifter has equal rights of joy and life with the king. A labourer who feels richer than a king and a king who feels poorer than a labourer- this is democracy of the spirit. Their self, their I, was realilsed as the Guru's self in every Sikh. The glorious Guru Gobind Singh called this commonwealth the Khalsa, his son, and laid the infant in the lap of the Mother-Mata Sahib Devan. Physical birth became by this act of love a negligible accident. And the Khalsa stood bound by its moral rebirth as one individual, one person, the Son of Guru Gobind Singh.

The alternations of the outer condition of life, even political revolutions cannot secure the equal distribution of land and wealth and labour; they cannot transmute human nature. Unless the change be wrought within, the volcanoes will burst forth again, and the lava shall flow as before, and all our leveling of conditions will be in vain. The Guru visualilzed this and leaving the outer surfaces of human nature untouched, changed the inner springs of action.

Whitman and Khalsa Ideal

Puran Singh identifies the Khalsa ideal of Guru Gobind Singh in the writings of Walt Whitman. This identity is so complete that he called him "A Guru Sikh born in America to preach the Guru's ideal to the modern mind. Puran Singh further elaborates: "Walt Whitman is one of the Western apostles of the Guru's spirit. Many more will rise and the Guru Granth shall be sung by Humanity gathered in great Guru's heart. The modern world is in ferment. The Guru's Ideal of the Khalsa is pregnant with that fount of power of the Deep Repose (*Sahej*) which the modern world is seeking (Spirit of the Sikh, Part II, Vol.1, P.60).

Parallels in Poetry of Whitman and Puran Singh

It is remarkable that both the great poets adopt not only the same style but also the same form and content for their muse. Both sing of common people, ordinary things and God in the world of men and matter. Both are singers of glory of their native lands. While Whitman is more athletic and sensuous in his songs, Purn Singh is more feminine and puritan in love. Both sing the praise of senses: "Our senses are not hallucinated, but they need a still greater amplification and quickening to see the spontaneous working of the cosmic person". (Spirit of the Sikh, p. 142).

When I see the oxen eating and eating straw, I look at them for long, since this act of gluttony, when they have such large bodies, is the highest spiritual act, compared with the non-eating of the huge boulder. Senses and their excitements and pleasures too, of animals, including the human animal, are, from this viewpoint, highly interesting spiritual acts". (Spirit Born People, p. 112).

(i) I celebrate Myself
And what I assume you shall assume
For every atom belonging to me as good belongs to you.

(Walt Whitman, Song of Myself)

ਸੋਹਣਿਆਂ ! ਮੁਲ ਪਾ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ।
ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਰ ਹਾਲੀ ਬਹੁੰ ਸਾਰਾ ।
ਤੇਰਾ ਮੁੱਲ ਕੋਈ ਨਾਂਹ, ਤੂੰ ਕੀਮਤਾਂ ਥੀ ਪਰੇ,
ਓ ਯੂਸਫਾਂ ਦੇ ਯੂਸਫਾ ।

(Puran Singh: ਮੁੱਲ ਪਾ ਤੂੰ ਆਪਣਾ)

(ii) Loafe with me on the grass
Loose the stop from your throat
Not words, not music or rhyme I want
Not custom or lecture-only the lull I like.
(Walt Whitman)

ਪਸ਼ੂਆਂ ਦਾ ਚੁੱਪ ਚਪੀਤੇ, ਚੁਗਣਾ ਤੇ ਰਜਣਾ ਤੇ ਨੱਸਣਾ
ਦੇਖ ਦੇਖ ਮੁੜ ਮੁੜ ਲੋਚਾਂ
ਮੈ ਮੁੜ ਮੁੜ ਪਸ਼ੂ ਥੀਣ ਨੂੰ
ਆਦਮੀ ਬਣ ਬਣ ਥੱਕਿਆ ।

(Puran Singh: ਪਸ਼ੂ ਚਰਦੇ)

iii) And that all the men ever born are also
my brothers and the women my sisters and lovers.

(Walt Whitman)

ਆ ਸੁਣ ਵੀਰਾ ਰਾਂਝਿਆ, ਆ ਭੈਣੇ ਹੀਰੇ ।
ਅਸੀਂ ਤੁਸਾਂ ਬਿਨ ਸੱਖਣੇ ।

(Puran Singh: ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ)

Whitman's Idea of Self

Whitman believed that there is a distinction between one's mere personality and the deeper self (or between ego and soul). He believed that Self is of the same essence as the Universal spirit, as Indian philosophers do in the phrase 'Atman is Brahman'. He believed that true knowledge is to be acquired not through the senses or the intellect, but through union with the self. At such moments of union (merger) the gum is washed from one's eyes, and one can read an infinite lesson in common things, discovering that a mouse, for example, is miracle enough to stagger sextillions of infidels. This true knowledge is available to every man and woman, since each conceals a divine self. Moreover, divinity of all implies the perfect equality of all, the immortality of all, and the Universal duty of loving one another.

Influence of Indian Philosophy

Whitman has no occasion to read Bhagwat Gita and Upanishads but his ideas find their roots in Indian philosophy or Buddhist Mahayana system. However, he was not sublime like Indian Philosopher (rishis). Remaining for a long time in the dangerous phase of self-inflation (or dilation) and regarding himself as a God-inspired prophet, he kept looking about for other new doctrines to prophecy. American nationalism, unashamed sex, Wander Speaker and singer of self were some of the outlets he found for his prophetic vision. Whitman had originally been writing about a 'not-myself' a representative figure who, by achieving union with his trans-personal soul, had realized the possibilities latent in every man and woman.

Identical Twins

The twinship image of Whitman and Puran Singh is reinforced by their striking physical resemblance. Each was in his own way a compellingly handsome man with the face washed in radiant glow. Whitman and Puran Singh had a similar philosophy of poetry. Both regarded the poet as the person possessed in whom the utterance became the message in the very act of creation.

Both in Whitman and Puran Singh, the imagery of eruption, plunge, sweep and flight is pervasive. Whitman shows fondness for the word "Electric" and we see in his poetry not only illuminations but charges and sparks also. Puran Singh is also inebriated by sheer sparkle, dazzle and dapple of things and objects in the world. Both reject pain, suffering, tragedy and evil. Puran Singh's worldview is rooted in Gurbani, and as such, all suffering is sublimated, subsumed and transcended. Both reject cold philosophy, metaphysical wilderness, systematization and Brahmanical logic chopping in their poetry.

~~~
~~~

PURAN SINGH'S
COMMENTARY ON THE POETS OF EAST AND WEST

Puran Singh, a unique synthesis of a poet and scientist, rose like a celestial star on the firmament of modern Indian literature. In 1900, he was registered as a special student in Tokyo University and after his return to India published 53 research papers in the field of Pharmaceutical Chemistry. He was a prolific writer and wrote about two-dozen books in English, Punjabi and Hindi literature. This essay is based on the excerpts from his book "The Spirit of Oriental Poetry", which was published in 1926 by Kegan Paul, Trench, Trubner and Co., Londn in Trubner's Oriental Series. He provides an interesting commentary on the great poets of the West and the East.

The Divine Poet

We love our poet rather than his poetry, our artist rather than his art. Hours spent with the Beloved in sweet calm, mingling our breath with His, are diviner by far than the chant of His songs without His presence. In exuberance of inspiration nothing suffices but His person, the touching of His Lotus feet brings the honey of eternity.

Mere literature is starvation. Unless we see His tent somewhere in the forest the landscape is empty. To that messenger alone do both man and nature give their love and sacrifice, who proclaims where the camp of the Beloved is pitched today.

Our idea of the poet is that of a man who can, by the mere opening of his own eyes, enable others to see the Divine, whose one glance can be our whole knowledge. "How do you realise the Brahma?" the wise men of the East asked the poet in the forest, as we read in the Upanishadas. He smiled and they bowed down saying, "Our doubts are dispelled, we know the Truth. The knots of our hearts have opened, the Lotus has bloomed in us, and we have attained peace."

Whatsoever weighs down the inner self and seeks to imprison it in illusion is foreign to the spirit of poetry. It is irreligious. True poetry must free us. There is no freedom in sorrow and renunciation, however perfect - Freedom lies in the full realization of the Divine within our own soul.

He is the poet who converses with the beings of light from the inner realms of the soul – the self – and here on earth represents God more than man. Any below this level of inspiration of rapture and prophetic vision is poetic, but not the poet. The poetic among us are the highest men who, in higher altitudes, touch the footprints of the sacred poets that come down to us as inspired beings from on high.

Poets of the West

Shakespeare's imagination could not go beyond the lower spirit-world from which ghosts come to graveyards at night and fly away at the breaking of the dawn. This great dramatist was not able to pierce Reality beyond the surface-movements of an ego fettered by its own desires.

Tragedy is a surface phenomenon, there is no hell save that we create for ourselves. Life is an infinite paradise. They who write tragedies are not yet enlightened. The function of poetry is to help us win our own paradise, but after reading Shakespeare, all that survives is a mental hell in which we may pass our days in unnecessary, artificial, yet terrible, agony. To produce sadness in the human mind may be wise, but it does not belong to the higher art of life which imparts bliss and banishes all sorrow. Let me look at the glory of heaven. I am ashamed at the revelations of my nature that Shakespeare makes. Open the door, let me fly out, seeking God's mercy.

Perhaps we of the East can never catch the tunes of the Western poets, but viewed broadly, from our stand-point they are strange, very strange, in as much as they strike us as the voices of

mighty geniuses who forget themselves, and find so much childish joy in playing with coloured toys. It was better to go on repeating the Bible, rather than keep writing our so-called poetry. Only when the songs of the Western poets resemble the poetry of the Bible, are they in any degree truly poetic.

Tennyson devotes much time to seeking that his verses rhyme well. I cannot endure him for his fault of being faultless. He is a wonder-palace of English literature, a great aristocrat and a great artist, but nothing more. He has not the imperfections of the real genuine hearer of the word of God, that word that maddens one with its infinite sweetness.

Tennyson is artistic, melodious, philosophical, but he has not the insanity that can break off from finite measures in sheer joy. He has more of assimilation than of self-realization and on the whole he is tame, finite and deliberate. He bears the burden of his art upon his back. Such men, accustomed to fine clothes and the palace atmosphere have not had the Dantesque baptism of the fire, of God. They are typical intellectualists of our age, heavy wrinkled, and on the whole, foolish, for they lose the prize of living in simple intimacy with love, in the intricate folds of the soulless drapery of a fine but empty drawing-room.

We of the East admire the lark soaring upto the sky rather than the miner delving for diamonds in the endless beds of the conglomerate. What is the use of analysing human nature when we wish to transcend it. Browning's poetry is preoccupied with human psychology, he has a clairvoyant omniscience. The best service of man, however, is not to find wisdom for him, but to discover the substance of joy, and we can only do this by finding it in ourselves. But who has found the gladness of his soul? Browning strikes me as a great sculptor who delights in making dumb clay speak for him. Shelley is the type of our Bhakta. Men and things weigh upon him, and his likes and dislikes are prophetic of what company he should have to keep himself well-balanced in his own heaven of joy.

Wordsworth exhausted himself in the delight of preaching the evident moral of beauty. He is, however, the true naturalist and; as the Japanese would say, "The reader of the book of green cover." He is more preacher than poet, and often redundant and exasperating in his sermons.

Milton is sublime. The purity of his vision commands a grand language and he is of the choir of heaven. He stands by himself like a mountain as a great disciple-poet of Christianity. He has the peace and patience of the Bible. Singing in his perfect English, Milton stands in the light that beats upon the Throne of Christ.

William Blake is the poet of our hearts. The perfume of God is in him and he is a companion of the soul. He has the spiritual vision with which Christ endowed his apostles. William Blake is like the celestial zephyr of the West. He is a true Christian, a disciple-poet rich with vision and spiritual glow. He burns amidst a galaxy of Western spiritual geniuses, with a brightness all his own.

Carlyle's ringing prose-poetry pierces the soul, it has in it the flutter of a bird wounded by an arrow from the unseen; the wounds of the eternal makes him ever awake to the verities of life and death.

It was Goethe who first saw the loftiness of a truly Eastern intuition, and perceived the gleams that hide in the heart of the seers of 'Simrin'. He appreciated the genius of the prophets and caught glimpses of the world of souls beyond the black curtain of death. He touched their gems and saw the beauty of their rare waters, he was one of the best disciples of the West. From him arise again in Europe, and afterwards in America, the *Devan* of Hafiz and the *Ashram* of Kanva Rishi. In true devotion to Truth, and loftiness of imagination, Goethe is a modem prophet. His sympathy is so large and personal that he is a child amongst children and a king amongst men. The literature created by him is nearest in its effect to the Bible. It is the sermon of renunciation in love, "Do not abandon what you give away." His Faust is deeply spiritual and is the most wonderful study of the *maya* of creation, and of the triumph of the "inner man" over the "outer." The divine man, unlike mere man, is always victorious in his everlasting striving

after God. Goethe has within him some traits of the character and personality known to us as Krishna.

Walt Whitman is a singular flower of America. His "Leaves of Grass" are light as the songs of birds. His largeness, his steady gaze on Reality, his unfailing joy of self realization, his self-contradiction in the unbalanced yet balanced insanity of the Infinite, is very refreshing. His greatest charm lies in the fact that he is neither a musician nor an artist, so he enjoys to himself his conversations with God, like Moses of old. Nothing is sufficient for him, so thirsty is he for the infinite. His immensity breaks all conventions, and in him we find the true wildness of the poet. He had glimpses of cosmic consciousness, and in him alone, the human mind, so prone to indulge in analysis and explanation, even in poetry, is plunged again and again into the unknown wholeness of divine feeling. This wholeness of thought and feeling is most marvellous in Whitman, he eludes all analysis and passes over all differences. As in the hot deserts, wine is not so refreshing as a draught of cool well water, so in the vast desert of life the Tennysonian rhymes and metres are no match for the inspiring vital radiations of Whitman's soul. What are poor measures of music? Such tunes as are sung by the mountain winds when they pass rustling through the pine forests, rarely rise from the art of a Wagner. We catch and tame wild birds for our table, and so we tame the music of life to some peculiar range of our ear. There is a poetic silence, which, in a word, in a smile, in a twinkle, gives more than volumes of well-woven verses. Ah, those well-woven poems! Let the whole lot sink to the bottom of the sea! They are veils on the face of God ! To attempt to clothe deep feelings in the livery of rhyme is fatal, unless one is merely composing what is pretty.

Edward Carpenter is heavy with intellectual mysticism. He is unnecessarily redundant. Over-much thinking is a drawback to true poetry, though thoughts are always heavy. Flashes alone constitute the strength of a great mind. Emerson and Carpenter, notwithstanding their grand flights, are, on the whole, not "light". Yet both are great expounders of the ancient wisdom of the West. They are learned and wize, erudite and scholarly, but we, of the East, ask for much more than that in true poetry.

Men living by the fountain of life look different, have different tone and different colour from those who dwell there in mere imagination! Such is the difference between truth itself and the mere intellectual knowledge of truth.

All modern poetry is well pruned ancient mythology, but by pruning it has been reduced to a neat littleness-gone is its vastness, its infinity of meaning, its unfathomable and unknown depths of life. Instead of the giant pine forests of old we have the well-mown lawns with nothing superfluous, little does the modern mind appreciate that one live thought needs infinity of the "Superfluous" in order to grow.

Indian Poets

Rabindra Nath Tagore is a beautiful illusion of many minds and resembles none in particular. Like Tennyson, his originality is of the lion eating other people's flesh and making it his own. The Upanishadas feed him and Upanishadas come out of him. The million poetic voices of the streets of India enter into him and become a strange music for the whole world. He is the sweetest and ablest interpreter that the Hindu philosophy has captured. He is rare, the product of centuries.

Tagore is not so bold a thinker on spiritual matters as Vivekananda or Rama Krishna Paramahansa. His vague and mystic suggestiveness is good preaching, but he creates no life, he pleases and enthrals, but there it ends. His poetry has not enough blood to inspire in another something like itself. It exhausts its own suggestion in beautiful vagueness, in charming inaccessibility, in evanescent beauty. Vivekananda, a great bold brother of man, a ringing man, though not as artistic or polished, perhaps not so international as Tagore, passes into the very heart of man. He is uncouth compared to Tagore, but his uncouthness has strength, passion and an infinite enterprise of faith. He is greater poet than Tagore in his savage intensity of emotion.

Vivekananda is strong with the authority to preach that his master gave him and he preaches. One moonlit night, while walking alone in one of his Himalayan resorts, he was approached by Miss Margaret Noble for the gift of blessings that the ancient monks of India are famed for bestowing. The disciple of the Master, in the name of Rama Krishna Paramahansa, his Guru, looked at her, spread his hand over her head and changed her whole life by that lyrical touch. Out of this noble Irish woman, the Swami created the devoted disciple Nivedita of Rama Krishna. Vivekananda is in touch with the higher spiritual worlds is a faqir, while Tagore realizes the shadows of this little world of matter we see and sense into very gods. Tagore is a creator of poems, Vivekananda of poets.

The poems of Sarojini Naidu, a bright Bengali, are full of the sweetness of life's romance, It is a pity she has cast in her lot with that class who love to remain all their life mere school boys and girls and treat the world as a debating club where poems can be read, songs sung and politics discussed endlessly. This class is growing apace in the empty world and calls itself the class of public workers; she fills a place there with joy. In her poetry, she is more Persian and Urduic in her style than Bengali, the child of spring that catches notes from the throats of birds!

There is a dance in her words which reminds one of Shelley. In her silence and *Dhyanam*, not as poetic as Toru Dutt, there is a dream in her eyes that keeps her heart burning with the joys of life. Her music is intoxicating. We have lost a crystal stream of passionate verse in the dryness of Indian politics, one more life lost for eradicating political wickedness of man.

~~~
~~~

THE MYSTIC HAIR

When the Guru touched my hair and blessed me, how could I bear my hair being shorn? I nestle the fragrance of His touch in my tresses. I am the bride. They, of the modern era, have bobbed the bride, but the Sacred Braids of the Christ still remain the most beautiful adornment of man's or woman's head. The lightning spark is concealed in the wool of the wandering cloud in the sky, and the life-spark of the Guru is hidden in this sheaf of hair. The tresses of hair are as clouds round a snowy peak. They always gather, gather, they always rain, rain. In my sacred tresses flows the trinity of the Ganga, the Jamna and the Godavari.

The Guru has buried the disciples under heaps of grass. He has concealed His handicraft in hanks of hair. Very irrational, they say. Possibly, very superstitious, Ay! but, I love the Guru's superstition, the Guru's myth. These preserve the life-sparks more effectively than the reason of man. In the fleecy clouds is the lightning. In those hanks of hair, there is the truth of His burning bosom divine. The Christ in his bride-braids is certainly more beautiful even as a man, as a woman-born, than any clean-shaven modern face. This machine-like man is far removed from His self, the Great Guru of love.

The working people of the Punjab-the low castes, the sweepers, the labourers, the masons and the farmers-were the first to realise the revolutionary significance of the Guru's injunction. In obeying him, they achieved a new dignity of manhood; they found freedom, they found their lost soul; they realised themselves. By the Guru's touch they became great, noble, alive; and it is they who found that if such a great liberator, who has turned the butcher's knife into gold, pure gold, knows what he is saying, the preservation of their personal love for him means that they must wear their hair as the lion his mane. My body is of no consequence to me, I have to live looking at the moon of His face. Those who think of the body are not of the spirit.

Assuredly, without the hair-idea of Guru Gobind Singh, there would have been no Sikh song and life today, except that the Guru Granth would possibly have been another Purana of the Hindus. Taking away the Sikh's hair is to put him off from his intensely reactive inspiration which has been so far a source of strength to the Hindu also. The long hair makes him distinctive; it does not alienate him. The spirit itself would have died without this unkempt exterior. The disappearance of the Sikh as such means the loss of a great national asset of power and inspiration for the Hindu himself. If the disciples of Guru Gobind Singh wish to become great as a political race, great as Walt Whitman says America seemed to be, then they may do what they will, but they cease to be His disciples. So the tresses of the Sikhs have preserved in them the Sikh history, which everybody else in the Punjab has already forgotten. They are an aspect of his deep, boundless gratitude to a Guru who staked his life; nay, his very religion to revive a dead people.

Those who do not yet understand the Law of Love cannot and should not wear the Master's knot of the Sacred tresses, and those who do, should wear it as a token of spiritual isolation from the herd. So did Guru Gobind Singh command. And obedience to him is life. There is no life outside that Great Love.

The aim of the Brothers of the Tress-Knot of Guru Gobind Singh is different, different their direction, different their persuasion. Each Sikh wears the hair and the beard of Guru Gobind Singh. We are moulded in His own image.

~~~
~~~

PURAN SINGH'S CONCEPT OF KHALSA DEMOCRACY

The Sikhs are creations of the Guru's universal love. They are by their very birth of His spirit citizens of the world. The world of thought has yet to understand the Ten Gurus in the splendour of their thought which has been misunderstood due to Brahmanical environment which always has been inimical to the true cultural progress of man.

The Khalsa is the ideal, future international state of man: it is an absolute monarchy of the kingdom of heaven for each and every man, the absolute democracy, distribution of bread and raiment of the kingdom of labour on this earth - all in one. It is democracy of feeling all on this physical plane of life, where most misery is due to man's callousness to man. It is brotherhood of the souls where intensity of feeling burns out all differences.

In the realms of the soul, each is to have his own measure of the Guru's joy and sorrow and love and feeling and spiritual delight, according to his individual capacity. This will constitute the measure of the real aristocracy of each one's genius; but bread and raiment, the barest necessities of the physical body shall, in this kingdom of love for the Guru, never be denied to any one. If the Guru's ideal state, or even an approach to it, is ever made by man, no one will thenceforward die of hunger or go naked. Death cannot be prevented, innate differences cannot be destroyed; but physical privation will be prevented here on this earth by man himself. Let mountains be high, flowers small and grass low, but all shall be clothed with the beauty of God and fed with His abundance. The true vindication of the Khalsa commonwealth and its ideals as announced by Guru Gobind Singh, have yet to appear in terms of the practice of those ideals by those having faith in the Guru. The modern world is, however, busy evolving its version of the Guru's Khalsa state out of social chaos. This much be said at once, that the Khalsa is more than a mere republic of votes of little men who must be influenced to give votes. It is more than the Soviet, which aims at the change of political environment and Law, to bring the Heaven of equal distribution on earth because without the transmutation of the animal substance of man, of selfishness into sympathy, there can be no true socialism.

The Guru Khalsa state is based on the essential goodness of humanity, which longs to share the mystery and secret of the Creator, and longs to love the Beautiful One living in His creation. The Guru thus admits man to an inner kingdom of the soul, Where each and every person receives such abundance of pleasure and the beauty of His Love, that selfishness dies of itself. Inspiration to the higher life drives out the lower. Each one, according to his worth and capacity to contain, has enough of the inner rapture of the beauty of God in him, so that he lives quite happy and contented without interfering in anyone's affairs or robbing any of his rightful freedom to increase his own pleasures. This endless self-sacrifice in utter gladness of a new realization is the sign and symptom of the true 'Nam' culture of the Guru. No one can be man of truly human society, who has not obtained this divine spark which puts the self at rest, which thereby imbibes a nobility from God to leave everything along and gaze at Him with unending rapture and renunciation. Man needs to be truly and inwardly a divine aristocrat to be truly democratic in this world.

In the constitution of the Khalsa commonwealth, the greatest act of genius of Guru Gobind Singh was when he transferred the divine sovereignty vested in him to the God-inspired people, the Khalsa. When speaking of the people, the Guru speaks of the people whose personality is transmuted into the divine personality of selfless being. As the chemist talks of pure elements just as they occur in nature, the Guru refers to the 'pure' of the cosmic Spirit and not as they are found with their blind animal instincts. In this one act lies our history and the future history of human progress.

In the Khalsa constitution, the people inspired by the natural goodness of humanity, by the spontaneous Divinity of God, by the Guru's mystic presence in all beings, are made supreme. They are the embodiment of Law and Justice fulfilled for ever in the love of Man. This state has but the Guru as personal God. In this state, the Khalsa, the law of man's natural goodness is the only law.

In the Guru Khalsa state there can be no other law but be good, do good, think good, live good. For goodness is the fragrance of the life of the spirit; mercy, charity, love, helping fellow beings, feeling miserable at the misery of others, washing the soiled are the natural emanations of the life of the truly cultured man who is the embodiment of God on earth.

Puran Singh is emphatic in his criticism of democracy of mere votes and elections. "Great men are true representatives of the people. So they have been in all ages, for true greatness is always representative. But the giants are gone and now the tiny dwarfs flutter and shake their wings. They have not the soul in them to take any responsibility. They have misunderstood democracy. By the introduction of the idea of democracy into politics, perhaps, that tall, Himalayan kind of human personality has been made impossible. All have become sand grains in one great level desert. The winds blow and the heaps of sand are gathered here and there and then are blown away. Such is the fate of human affairs in this age — a significant fate. All ideals are in the melting pot and from the great liquid will crystalize the New Ideals. Then the world tired of these dwarfs will cry for its old Himalayan giants again. Down with Democracy will they cry as they once cried Down with Kingship.

Puran Singh seems to contradict Mahatma Gandhi: There is no such thing as Swa-raj, self-government: we are always governed best by a noble man, not by ourselves if we are not so noble. The rest are mere words, votes, democracy.

Walt Whitman and Puran Singh both stress the role of comradeship in making the democracy a success. Comradeship counterbalances the materialistic side of democracy and spiritualizes it, without it, democracy will be incomplete, in vain, and incapable of perpetuating itself. Puran Singh writes in a similar strain: The bread affairs engross all political activity of man, and the true progress of man is to make it so simple as the provision of sunlight by the sun. The state needs to be organised on the rich love of man to man. Work makes us spiritual. The selfishness of man cannot be got rid of by small men like Lenin and Trotsky.

Democracy, the dream of modern civilistion was established in this part of Asia in the exact modern sense in the realization of the spirit of Man. And the mortal fallacies which poison the human thought among the Soviets, were avoided by the Khalsa. The Khalsa made democracy its daily practice, driven by the inner feeling that is reborn of the spirit of the Guru, that all men are brothers. Democracy is not conceived as a social system, but as a true inner spirit-born feeling. Democracy is the moral feeling that naturally wells up in the Informed Ones.

The humblest brick-lifter has equal rights of joy and life with the king. A labourer who feels richer than a king and a king who feels poorer than a labourer - this is democracy of the spirit. The alternations of the outer conditions of life, even political resolutions cannot secure the equal distribution of land and wealth and labour; they cannot transmute human nature. Unless the change be wrought within, the volcanoes will burst forth again, and the lava shall flow as before, and all our leveling of conditions will be in vain. The Guru visualized this and leaving the outer surfaces of human nature untouched, changed the inner springs of action.

Guru Gobind Singh was neither a Caesar nor an Aurangzeb. He was the true king of the people and a comrade of the people. In the truest representative spirit, Guru Gobind Singh founded the true democracy of the people in which there were no dead votes or votes won by mental persuation or interested coercion. Democracy was a feeling in the bosom of the Khalsa and it gave an organic cohesion to the people who founded both society and state on the law of love, on Justice and Truth, not an impersooal system of the will of the blinded mob-representation by sympathy and not by dead votes. The Khalsa-State is an Ideal; Sikhs may die, it does not, It is immortal.

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ - ਇਕ ਪੰਛੀ ਝਾਤ

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਉਦੋਂ ਹੋਈ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੋ. ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦਵਾਰਾ ਰਚੀ ਗਈ ਪੁਸਤਕ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਇਕ ਕਾਪੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤੀ । ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਛਾਪ ਕੇ ਇਕ ਉੱਤਮ ਅਤੇ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਹਰ ਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਖੇ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਿਵਸ ਵੀ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਰੀਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ । 1973 ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਿਵਸ ਤੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਆਇਆ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਮੇਰਾ ਅਧਿਐਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ । ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਦੇ ਫਾਰੈਸਟ ਰੀਸਰਚ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਡਾ. ਮੁਹੰਮਦ ਸਵਾਲੇ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ । ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ 53 ਖੋਜ ਪੱਤਰ[1] ਮਿਲ ਗਏ ।

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਿਵਸ ਉਪਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸੱਜਣ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਲਗਭਗ ਹਰ ਸਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ । ਮੇਰੀ ਮੁਰਾਦ ਪ੍ਰੋ. ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਸਿੰਘ ਕਸੇਲ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਹੈ । ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ[*] ਦੀ ਵਿਉਂਤਬੰਦੀ ਵੀ ਕਸੇਲ ਹੋਰਾਂ ਦੀ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ।

ਪਿਛਲੇ 25 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਇਕੋ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕੋਈ ਸਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ, ਵਿਗਿਆਨੀ ਜਾਂ ਸਹਿਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਇੰਜ ਕਹਿ ਲਵੋ ਕਿ ਉਹ 'ਧੂਮਕੇਤੂ' ਵਾਂਗ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਸਮਾਨਾਂ ਉਪਰ ਚਮਕਿਆ । ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਦਰਜਨ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਛੱਪ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ । ਭਾਰਤ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਹਾਣੀ ਹੈ । ਇਹ ਗੱਲ ਵੱਖਰੀ ਹੈ ਕਿ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਨੋਬਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਣਛਪੀਆਂ ਅਤੇ ਅਣਗੌਲੀਆਂ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ । ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਜਾਂ ਉਜੱਡਪੁਣਾ ਕਹਿ ਲਵੋ । ਭਾਰਤੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ 'Spirit of Oriental Poetry' ਪੱਛਮੀ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ[2] ਹੈ । ਪੱਛਮੀ ਕਾਵਿ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪੂਰਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਵਡਿੱਤਣ ਹੈ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਲੋਕਯਾਨ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ (ਵੇਖੋ: The Sisters of the Spinning Wheel) । ਇਕ ਕਾਵਿ ਨਾਟਕ (The Bride of the Sky) ਲਿਖਿਆ, ਇਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ (Parkasina - A Buddhist Princess) ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜੋ ਲਾਸਾਨੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ : Spirit of the Sikh, Spirit Born People, Guru Gobind Singh - Reflections and Offerings, Walt Whitman and Sikh Inspiration) ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕੇਵਲ ਚਾਰ ਹੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਉਪਲੱਬਧ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਖੁਲ੍ਹੇ ਲੇਖ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਘੁੰਡ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨੀ ਰੰਗ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਹਨ । ਪਹਿਲੀ ਪੁਸਤਕ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀਆਂ ਹਨ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਰਤਕ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ, ਕਈ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਤੁਕਬੰਦੀ ਦੀ 'ਨਵਾਬੀ ਕੈਦ' ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ 'ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਸਮਾਨੀ ਰੰਗਾਂ' ਵਿੱਚ ਉਡਾਰੀਆਂ ਲਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕਵੀ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ, ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਕਵੀ, ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਕਵੀ, ਮੂਲ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਕਵੀ ਅਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੋਢੀ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਜਾਂ ਸਿਖ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ

ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਵਣਜਾਰਾ ਕਵੀ[3] (A Poet of Sikh Spiritual Consciousness) ਕਹਿਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਲੇਖ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛਪੇ । 'ਕੰਨਿਆਦਾਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਲੇਖ' ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ । ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੁਸਤਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਪਰੰਤੂ ਕਿਆਸ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਲੇਖ ਉਰਦੂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛਪੇ ਹੋਣਗੇ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਅਨੁਵਾਦਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਹੈ (ਮੋਇਆਂ ਦੀ ਜਾਗ, ਕਲਾਧਾਰੀ ਤੇ ਕਲਾਧਾਰੀ ਪੂਜਾ, ਅਬਚਲੀ ਜੋਤ, ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ਦੀਆਂ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ)। ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨੀ (On Paths of Life), ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਦੀ ਜੀਵਨੀ (Swami Rama) ਅਤੇ ਕਈ ਇਨਕਲਾਬੀ ਭਾਸ਼ਣ ਆਪਣੇ ਰਸਾਲੇ (Thundering Dawn) ਲਈ ਲਿਖੇ ਜੋ ਟੋਕੀਓ ਤੋਂ ਛਪਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖ ਜਪਾਨੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਛਪੇ ਹੋਣਗੇ । ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਮੈਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਦੀ ਕਿਸੇ ਚੇਲੀ ਦਾ ਖਤ ਆਇਆ ਕਿ ਟੋਕੀਓ ਤੋਂ Thundering Dawn ਦੇ ਪੁਰਾਤਨ ਅੰਕਾਂ ਬਾਰੇ ਪੜਤਾਲ ਕਰਾਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸਨੇ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਬਾਰੇ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸਵਾਮੀ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਰੂਪ ਸਨ । ਅਫਸੋਸ ਕਿ ਇਸ ਰਸਾਲੇ ਦੀ ਹੁਣ ਕੋਈ ਕਾਪੀ ਵੀ ਉਪਲੱਭਧ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਪਰ ਚਾਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਗਾਰ ਸਿੱਧ ਹੋਏ : ਜਪਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ, ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਦਾ ਮਿਲਾਪ, ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੰਗਤ । ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਉਹ ਅਲਬੇਲਾ ਕਵੀ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬੀ ਯੋਧਾ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ । ਭਾਵੇਂ ਓਪਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਇਹ ਇਕ ਵਿਰੋਧਭਾਸ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰੰਤੂ ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ਵਾਂਗ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਵੰਦ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ।(The poet must do more than mention the achievements of science; they have to fuse science into poetry: Walt Whitman)

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਪਰਲੇ ਚਾਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੱਭ ਪੈਂਦੇ ਹਨ । ਉਹ ਜਪਾਨ ਦੇ ਬੋਧੀ ਮੰਦਰਾਂ, ਆਰਟ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਕੇ ਵੇਦਾਂਤੀ ਬਣ ਗਿਆ; ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ਦੀ ਰਚਨਾ (Leaves of Grass) ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਲੋਕਸ ਬਿੰਦੂ ਹੋ ਨਿਬੜੀ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਮੋੜ ਲਿਆਂਦਾ । ਇਹ ਮਿਲਾਪ ਅਜੇਹਾ ਕੜ-ਤੋੜੂ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਮੁਰਸ਼ਦ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਤ ਪਾ ਗਿਆ । ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਅਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹੈ[4] ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਸਹੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੱਖ ਵਿਰਸੇ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ । ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੇਤੰਨ ਹੋ ਕੇ ਆਧੁਨਿਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ । ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ, ਸਿੱਖਾਂ, ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਕਲਪ, ਹਿੰਦੂ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਮਾਰਕਸੀ ਢਾਂਚੇ ਬਾਰੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਭਵਿੱਖਬਾਣੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ । ਸਿਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ (Sikhism for the Modern Man) ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਅਗੇ ਤੋਰਦੀ ਹੈ । ਵੇਖੀਏ ਇਸ ਸੈਮੀਨਾਰ ਦੀ ਧੂੜ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮਰਦ ਅਗੰਮੜਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜੋ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚੱਲ ਕੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਕਰ ਸਕੇ ।

~~~

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1a H S Virk, "Life and works of Puran Singh" Indian Journal History of Science, 28(3), 1993

2a H S Virk, "Puran Singh's commentary on the poets of the East and West", Advance, The International Magazine from Punjab, Vol 42 (3-4), 1992
~~~

3a jod/t f;zx ftoe, ÒÒf;Zy ;[ofs dk tDikok eth - g{oB f;zxÓÓ, y'i gfsqek (g{oB f;zx ftô/ô nze) nze 17, wkou 1981, gzikph :{Bhtof;Nh, gfNnkbk .
4a wfjzdo f;zx ozXktk (;zgkde), g{oB f;zxL ihtB s/ eftsk, ;kfjs nekdwh, fdZbh (1965), w[Zy pzd Òy[ZbQ/ x[zvÓ .
5a H S Virk, ÒÒPuran Singh's Views on Sikh Gurus, Sikhs and the Khalsa RajÓÓ Journal of Sikh Studies, Vol XI(2), 1984.

¤

ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕਵੀ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ, ਸਿੱਖ ਕਵੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਵੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਦਰਅਸਲ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਪ-ਦੰਡ ਦੀ ਮੁਥਾਜ ਨਹੀਂ । ਡਾਕਟਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਹ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਹਰ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਹਰ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਜੀ ਚਾਹੇ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਜੀਅ ਆਵੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ - ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ ।"

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਦਾ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ? ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜੋ ਮੁਲਾਂਕਰਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਹ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਮਹਾਨ ਤੱਥ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਸਨ ਸਗੋਂ ਇਕ ਉੱਘੇ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਵੀ ਸਨ । ਹਰ ਸਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਪਰ ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਿਰਤ ਦੀ ਅਮਿਟ ਛਾਪ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਸਾਹਿੱਤ ਲਿਖ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ ਸਗੋਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਦੇ ਆਸਰੇ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਆਪ-ਮੁਹਾਰੇ ਹੀ ਆ ਪਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ।

ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਡੀ ਏ ਵੀ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਅੱਵਲ ਦਰਜੇ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਭਗਤ ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਵਜ਼ੀਫੇ ਉਪਰ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਟੋਕੀਓ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿੱਚ ਉਚੇਰੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਜਾ ਦਾਖਲ ਹੋਏ । ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਜਾਪਾਨ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਵਿਗਿਆਨ ਅਤੇ ਤੈਕਨਾਲੋਜ਼ੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੀ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਜਾਪਾਨ ਅਤੇ ਜਰਮਨੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਸੰਬੰਧ ਚੰਗੇ ਸਨ । ਜਰਮਨੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਘਰ ਸੀ ਅਤੇ ਜਾਪਾਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਜਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੈਕਟੀਕਲ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਵਾਂਗ ਉਦੋਂ ਵੀ ਮਾਹਰ ਸਨ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ 1900 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1903 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਇਸ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਹੇ । ਆਪ ਨੇ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਫਾਰਮਾਸਿਊਟੀਕਲ ਕੈਮਿਸਟ੍ਰੀ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਪਾਨੀ ਸਾਹਿੱਤ, ਕਲਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ।

ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਜੋ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਕਾਇਆਂ ਕਲਪ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰੀ ਉਹ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਸੀ । ਆਪ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਵਿੱਚ ਮਸਤੀ ਅਤੇ ਅਲਬੇਲਾਪਣ ਤਾਂ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਜੇਕਰ ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਦੀ ਚੁੰਬਕੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਜਾਦੂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਅਤੇ ਜੋ ਨਾਮਣਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹੈ ਉਹ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਖੱਟਦੇ । ਬੜੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਵਿਗਿਆਨੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਉਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਇਕ ਵੀ ਲੇਖ ਜਾਂ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਮੇਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰੇ ਨਹੀਂ ਜਦ ਕਿ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਪਰ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਛਾਪੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ ।

ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਉਪਰ ਵੇਦਾਂਤ ਅਤੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀਆਂ ਆਪਸ-ਵਿਰੋਧੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ । ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ ਆਪਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਮਾਦੀ ਜਗਤ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ (ਜੋ ਇਕ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ) ਸੂਖਮ ਜਗਤ ਦੇ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝ ਗਈ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੀ ਰਹੇ ਪਰੰਤੂ ਅਨੁਭਵ ਖੇਤਰ ਸਾਹਿੱਤ ਰਚਨਾ ਨੇ ਮੱਲੀ ਰੱਖਿਆ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਖੇਤਰ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸਾਇੰਸਦਾਨ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ।

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਰਾਜਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਨਾ-ਮਾਤਰ ਹੀ ਸੀ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਗੰਗਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਇਕਰਾਰ ਕਰਕੇ ਗ੍ਰਹਿਸਥ

ਧਾਰਨ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਕਿਰਤ ਕਰਨੀ ਗ੍ਰਹਿਸਥੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਜਾਣ ਕੇ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਅਰੰਭ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਭਗਤ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਝ ਮੱਦਦ ਕੀਤੀ । ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਥਾਈਮੋਲ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸਟਲ, ਅਜਵੈਣ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸਟਲ, ਸੌਂਫ ਦਾ ਤੇਲ ਅਤੇ ਖੱਟਿਆਂ ਦਾ ਤੇਲ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਿਆ । ਯਾਦ ਰਹੇ ਕਿ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਦੇਸੀ ਭੱਠੀ ਅਤੇ ਦੇਗਚੇ ਆਦਿ ਹੀ ਵਰਤੇ । ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸੰਦ ਬਾਹਰੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਪ੍ਰਦੇਸੋਂ ਮੁੜੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਨਿਕਾਰਾ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਿਸ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੁਟ ਜਾਂਦੇ ਲਗਨ ਨਾਲ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ । ਇਹ ਲੱਛਣ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਆਪ ਦੀ ਵੇਦਾਂਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਦੋਂ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋੜ ਭੰਨ ਕੇ ਰਾਹੇ ਪੈਂਦੇ । ਇਹੋ ਹਾਲ ਲਾਹੌਰ ਹੋਇਆ । ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਭਗਤ ਈਸ਼ਰਦਾਸ ਕਿਸੇ ਨਵੇ ਖਾਤਰ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਵਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਸਭ ਕੰਮ ਛੱਡ ਛਡਾ ਕੇ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਹਾਇਸ਼ ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਡੋਈਵਾਲੇ ਕਰ ਲਈ । ਇਥੇ ਇਕ ਸਾਬਣ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਗਾ ਲਿਆ । ਦੂਨਵਾਲੀ (Doon Valley) ਦੇ ਰਮਣੀਕ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਨੇ ਆਪਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਅਖੀਰ ਦਮ ਤੱਕ ਇਸ ਵਾਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਰਹੇ । ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਤਰੰਗ ਉਠੀ ਕਾਰਖਾਨਾ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਪਏ । ਇਸ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਰਦਾਰ ਨਗਰ ਅਤੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਸਿੰਧੀਏ ਪਾਸ ਵੀ ਨੌਕਰੀ ਕੀਤੀ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸਥਾਨਾਂ ਉਪਰ ਆਪ ਨੇ ਰੋਸ਼ਾ ਘਾਹ ਅਤੇ ਯੂਕਲਿਪਟਸ ਦੇ ਦਰਖਤ ਲਗਵਾਏ । ਜੋ ਕੰਮ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ 1920 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਅਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਹ ਅੱਜ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਜੰਗਲਾਤ ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ 50 ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਯੂਕਲਿਪਟਸ ਦੇ ਦਰਖਤ ਲਗਵਾ ਕੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਏ ਪੂਰਨਿਆਂ ਤੇ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

1907 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1918 ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਆਪ ਡੇਰਹਾਦੂਨ ਦੇ ਫਾਰੈਸਟ ਰੀਸਰਚ ਇਨਸਟੀਚਿਊਟ ਵਿੱਚ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨੀ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ । ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਮਾ ਅਰਸਾ ਸੀ ਜਦ ਆਪ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੇ ਟਿਕੇ ਰਹੇ । ਇਸ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਖੋਜ ਦਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਢ ਖੰਡ ਸਾਫ ਕਰਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਤਰੀਕਾ ਸੀ । ਇਹ ਖੋਜ ਸਰੱਈਆ (ਗੋਰਖਪੁਰ) ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ । ਅਧਿਆਤਮਕ ਮੰਡਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉੱਘੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਕਾਂਢਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰ ਅਨੁਭਵ (intuition) ਵਧੇਰੇ ਸਹਾਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਨੁਭਵੀ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੋਮਾ ਤਾਂ ਸੀ ਹੀ । ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਖੋਜ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੀ ਹੱਡੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਬਨ ਵਰਤੇ ਬਿਨਾਂ ਖੰਡ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰ ਲਿਆ । ਇਸ ਕਾਢ ਨੂੰ 'ਰੰਗ-ਕੱਪ' ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਪੇਟੰਟ ਕਰਵਾਇਆ ।

ਡੇਹਰਾਦੂਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਰਸਾਇਣ-ਵਿਗਿਆਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਖੋਜ ਉਪਰ ਬਹੁਤ ਅਚੰਭਤ ਹੋਏ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 150 ਸਾਲ ਤੋਂ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਮਾਤ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਕਾਢ ਕੱਢੀ ਸੀ ।

1926 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰੋ: ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਖੋਜਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਚੱਕ ਨੰ: 73/19 ਵਿੱਚ 169 ਮੁਰੱਬੇ ਰੋਸ਼ਾ ਘਾਹ ਲਗਾਣ ਲਈ ਲੀਜ਼ ਉਪਰ ਦੇ ਦਿਤੇ । ਇਥੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਜੰਗਲੀ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਆਬਾਦ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸਗੋਂ ਰੋਸ਼ਾ ਘਾਹ ਦੀ ਇੰਨੀ ਫਸਲ ਹੋਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਤੇਲ ਕੱਢਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਹਰ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ । ਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਐਸਾ ਮੋਹ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਦੂਨ ਵਾਦੀ ਦੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਏ । ਰੋਸ਼ਾ ਘਾਹ ਉਪਰ ਆਪ ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਚਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ । 'ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ' ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਪਿਆਰ, ਪੰਜਾਬ ਮੇਰਾ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹਨ ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਦਵੰਦ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ । ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਆਲੋਚਕ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਸ ਭੇਦ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੱਭ ਸਕਿਆ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਕਵਾਂਟਮ ਮਕੈਨਿਕਸ ਦੇ ਮਾਦੇ ਦੀ ਦੁਵੱਲੀ (ਤਰੰਗ-ਕਣ) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਪੂਰਨ

ਸਿੰਘ ਕਿਰਤ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿਗਿਆਨੀ ਹੀ ਰਿਹਾ ਪਰੰਤੂ ਅਨੁਭਵੀ ਤਰੰਗਾਂ ਦੇ ਆਵੇਸ਼ ਕਾਰਨ ਅਜੇਹਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੋ ਨਿਬੜਿਆ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਲੋਚਨਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵਾਦ (ism) ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਇਨਸਟੀਨ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਅਗੰਮਤਾ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਹਿਤ ਰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤਾਰਕਿਕ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਰੁਚੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਅਧਿਆਰੋਪਣ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਗਿਆਨ ਉਸ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਿਆ । ਸੋ, ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਏ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਗਤੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਉਪਰ ਹਾਵੀ ਹੈ - ਗਲਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਕਵੀ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਆਪੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਰੋਧਭਾਸ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਰੋਧਭਾਸ ਦਾ ਰਹੱਸ ਕਵੀ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਹੈ । "ਖੁਲ੍ਹੇ ਘੁੰਡ" ਦੇ ਮੁੱਖ ਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵਿਚਾਰ ਅੰਕਿਤ ਹਨ ਉਹ ਕਵੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ ਉਡਾਰੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਲਈ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਦੋ ਟੂਕਾਂ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ :

1. "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ - ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਧਰਮ ਬਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾਂ ਪੁਆ ਕੇ ਟੋਰਿਆ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਖੁਸ਼ਕ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਬਿਨਾ ਤੇ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੋਰਖਧੰਦਾ, ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੋਮੇਂ ਤੋਂ ਫੁੱਟਿਆ ਅਮਲੀ ਤੇ ਜੀਵਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੰਗ ਰਸ ਨਾਲ ਥੜਕਦਾ, ਧੜਕਦਾ, ਗੇੜੇ ਮਾਰਦਾ, ਉਮਲਦਾ ਤੇ ਉਛਲਦਾ ਕਰਤਵ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਤੇ ਅਸਰ ਅਮਲੀ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਇਨਸਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ।"
2. "ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਫੜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਖ ਵਾਂਗ ਨਿਰੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਗਿਣਨੇ, ਘੜਨੇ ਤੇ ਘੋਟਨੇ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਛੋਹ ਲਿਆਂਦੀ ਜੋ 'ਅਨੰਤ ਛੁਹ' ਆਖੋ, ਸੁਰਤ ਦੀ ਛੁਹ ਆਖੋ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਖੋ, ਚਰਨ ਕੰਵਲ ਦੀ ਮੌਜ ਆਖੋ, ਲਿਵ ਆਖੋ, ਅਤਮ ਰਸ ਆਖੋ, ਸੁਰਤ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਆਖੋ, ਜੋ ਚਾਹ ਨਾਮ ਦਿਓ, ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਕੇ ਜਗਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ।"

ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਮਾਦਾ ਪ੍ਰਸਤੀ ਨੂੰ ਖੂਬ ਭੰਡਦਾ ਹੈ, ਫਲਸਫੇ ਉਪਰ ਕਟਾਖਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਕਰਤਾਰਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ-ਸੁਰਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਭਰਦਾ ਹੈ :-

ਮਾਦਾ ਪ੍ਰਸਤੀ :

1. ਇਹ ਮਾਦੇ ਦਾ ਬੁੱਤ ਬ੍ਰਹਮਾ,
   ਅਸਾਂ ਦੂਰ, ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ,
   ਇਹ ਨਾਮ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਲੈਣਾ ਤੇ ਪੈਸਾ ਪੂਜਣਾ,
   ਅਸਾਂ ਦੂਰ ਦੂਰ ਰੱਖਣਾ ।
2. ਬਿਨਾਂ ਰਸ ਦੇ ਜੋਗ ਥੀਂ ਭੋਗ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ,
   ਮੁੜ ਮੁੜ ਪਿਆਲੇ ਪੀ, ਪੀ, ਜਨਾਨੀਆਂ ਦੇ ਗਲੇ ਲਗਦੇ,
   ਮੋਏ ਹੋਏ ਮੋਈਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੇ,
   ਕੀੜੇ ਕਤੂਰੇ ਵਧਦੇ, ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਵੱਧ ਗੁਲਾਮੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਬੂਤਾਂ ਦੀ,
   ਕਿਰਤ ਥੀਂ ਛੁੱਟੜ ਲੋਕੀਂ, ਮਾਰੇ ਫਲਸਫੇ ਠੱਗ ਨੇ !

ਫਲਸਫਾ :

1. ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ ਠੱਗ ਲੈ ਜਾਣਾ,
   ਰੱਬ ਦੇ ਬੁੱਤਖਾਨੇ ਥੀਂ ਕੱਢ ਕਿਸੇ ਗੁਫਾ ਜਿਹੀ ਵਿੱਚ ਵਾੜਨਾ,
   ਇਹ ਗੁਵਾਂਦਾ ਰਾਹ ਮੇਰੇ ਅਸਲੀ ਵਤਨ ਦਾ ।
   ... ...
   ਇਉਂ ਆਖਰ ਫਲਸਫਾ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਹੈ,

ਸਦੀਆਂ ਲੰਮੀ ਰਾਤ ਪਾਉਂਦਾ ,
ਸਾਰਾ ਧਰਮ ਕਰਮ ਮਾਰਦਾ ।

2. ਉਪਨਿਖਦਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਸਾਡਾ,
ਬ੍ਰਹਮ ਸੱਤਾ ਸਾਰੀ ਗੁਰੂ-ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਮੂਰਤੀ,
ਉਥੋਂ ਦਿਵਯ ਵਿਦਿਆ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਵਲ ਕਰ ਰੁੱਖ ਟੁਰੀ ਹੈ,
ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸੁਰਤਿ , ਅਨੰਤ ਅਸਚਰਜ ਨਾਲ ਭਰ ਉਠੀ,
ਕਿਸੇ ਅਕਾਹਿ ਖੇੜੇ, ਅਵੈਸ਼ ਦਾ ਭਾਗ ਸਾਰਾ ਆਗਮਨ ਹੈ ।
ਉਸ ਨੂੰ ਫਲਸਫਾ ਬਣਾਉਣਾ ਗੀਤਾ ਦੀ ਭੁੱਲ ਹੈ,
ਇਹ ਭੁੱਲ ਆਖ਼ਰ ਹੁਣ ਜਾ ਵੱਜਦੀ ਬੁੱਢੇ ਉਪਨਿਖਦ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ।

ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਕਰਤਾਰਤਾ:

ਜਗਤ-ਸਾਰਾ ਚਿਤਰਸ਼ਾਲਾ, ਬੁੱਤਸ਼ਾਲਾ ਰੱਬ ਦੀ,
ਇਹ ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਕਰਤਾਰਤਾ !

ਸ਼ਬਦ-ਸੁਰਤਿ:

ਇਉਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਘਰ, ਘਰ ਬਰਾਜਦਾ,
ਪਰ ਵਿਰਲਾ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ, ਗੁਰੂ-ਸੁਰਤਿ ਕਿਥੇ ਬੋਲਦੀ,
... ...
ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਜਨਮ ਸਿਦਕ ਵਿੱਚ,
ਜਿਥੇ ਰੱਬ ਹੀ ਰੱਬ ਕੁੱਲ ਚਾਨਣਾ,
ਮਾਦਾ ਉਥੇ ਸਦਾ ਈ 'ਨਹੀਂ' ਹੈ !

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ 'ਰੱਬ ਨੂੰ ਔਕੜ ਬਣੀ ਆਣ ਇਕ ਦਿਨ' ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਹੈ ਕਿ ਡਾਰਵਿਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸ ਸਿਧਾਂਤ (Evolution of Life) ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਬੂਲਦਾ । ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਆਗਮਨ ਸਿੱਧਾ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਾਦਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ :-

ਖਾ ਝੰਝੂੜਾ ਜਾਗਿਆ, ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬੁੱਤ,
ਨੂਰ ਦਾ ਪੁਤਲਾ, ਚਮਕਦਾ!
ਤੇ ਜਦ ਜਾਗਿਆ ਬੁੱਤ ਮਿੱਟੀ ਦਾ,
ਸ਼ਾਦਿਆਨੇ ਚੌਹਾਂ ਕੂੰਟਾਂ ਦੇ ਵੱਜੇ,
ਤੇ ਵੱਜੀਆਂ ਲੱਖ ਢੂੰਬਕ ਢੇਰੀਆਂ ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਵੀ ਨੇ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਅੱਜ ਕੱਲ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗਵਾਦੀ ਕਵੀ ਭਾਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਕੋਰੇ ਹੀ ਹੋਣ ਪਰੰਤੂ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਅਜੇਹੀ ਭਾਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਵਿਤਾ ਸਧਾਰਣ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸੂਝ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਕਵਿਤਾ "ਨਾਮ ਮੈਂ ਪੁੱਛਦਾ ਨਾਮ ਮੇਰਾ ਕੀ ਹੈ?" ਦੀ ਟੂਕ ਹੈ:

ਹੱਡੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਹਿਮਾਲਾ ਦੀਆਂ ਕੜੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਗ੍ਰੇਨਾਈਟ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਨਾਲ ਵੱਜ ਵੱਜ ਕੂਕਦੀਆਂ - "ਇਹ ਮੈਂ ਹਾਂ" -

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਾਰਤਕ ਰਚਨਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਹੈ । ਵਾਰਤਕ ਵਿੱਚ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਸ਼ਬਦ

ਅਜੇਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਦਾ ਤੀਖਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਫੁੱਟ ਨੋਟ* ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦ ਆਪਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ ।

ਸ਼ਰਧਾਹੀਣ ਸਿੱਖ ਲਈ 'ਪਥਰਾਏ ਸਿੱਖ' (fossil of a Sikh) ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਨਸਪਤੀ ਅਤੇ ਜੀਵ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਥਰਾਏ (fossilized) ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਊਂਦਾ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਮੁਰਦਾ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ 'ਸੁਰਤਾ' ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ-ਜੋਤਿ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੈ "...... it shows that Surta is alive, not petrified, not fossilized" । ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਰਸਾਇਣ ਵਿਗਿਆਨੀ ਨਾਲ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ : As the Chemist talks of pure elements occuring in nature, the Guru referes to pure people of cosmic spirit".

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉਹ ਹੀਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਪਰਖ ਅਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਘੋਖਦੇ ਹਨ ਇਸ ਦੀ ਸੀਮਾ ਹੋਰ ਅਸੀਮ ਵੱਲ ਭਾਸਦੀ ਹੈ । ਵਲਵਲੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਕਵੀ ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਜੀਵਨ ਮੰਜ਼ਿਲ ਅਤੇ ਸੇਧ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ :-

"The more we subordinate the physical life to the intellecual and the intellectual to the intuitional and spiritual, the more we ascend to God".

~~~

* Amalgam (ਪਾਰਾ-ਧਾਤ ਮਿਸ਼ਰਣ), Catalyst (ਉਤਪ੍ਰੇਰਕ), Osmosis (ਅਰਗਮਨ), Translucent (ਪਾਰਦੀਪਤ) Transmutation (ਜਿਨਸ ਤਬਦੀਲੀ)
~~~

(ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚੋਂ) ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾਵਾਦ

ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਂਦੀ ਉਸਦਾ ਮੁੱਦਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਇਨਸਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ।"ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ - ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਧਰਮ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪੁਆ ਕੇ ਟੋਰਿਆ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਖੁਸ਼ਕ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਬਿਨਾ ਤੇ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੋਰਖਧੰਦਾ, ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੋਮੇਂ ਤੋਂ ਫੁੱਟਿਆ ਅਮਲੀ ਤੇ ਜੀਵਲ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੰਗ ਰਸ ਨਾਲ ਥੜਕਦਾ, ਧੜਕਦਾ, ਗੇੜੇ ਮਾਰਦਾ, ਉਮਲਦਾ ਤੇ ਉਛਲਦਾ ਕਰਤਵ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਤੇ ਅਸਰ ਅਮਲੀ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਇਨਸਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ।"

ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾਣਾਵਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਭਾਰਤੀ ਫਿਲਸਫੇ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ 'ਹਉਂ' ਨਿਵਾਰਣ ਦੇ ਅਸੂਲ ਤੇ ਖੜੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਂਖ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵੇਦਾਂਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ 'ਨੇਤੀ-ਨੇਤੀ' ਸੰਕਲਪ ਵੀ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਭੰਬਲਭੂਸੇ ਵਿੱਚ ਪਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਜੀਵਨ ਰੌਅ ਤੋਂ ਕਿਨਾਰਾ ਕਰ ਬਹਿੰਦਾ । ਬੁੱਧ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ 'ਨਾਹ-ਵਾਦੀ' ਫਿਲਸਫੇ ਨੇ ਭਾਰਤ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮਾਰੂ ਅਸਰ ਪਾਇਆ । ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜਰਮਨੀ ਵਿੱਚ ਨਿਤਸ਼ੇ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਖਿਆਲ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਕਿ 'ਹਉਂ' ਨਿਵਾਰਨਾ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਅਤੇ ਤਬਾਹੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਰਮਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਜਗਤ-ਫਤਹਿ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ । ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦਾ ਫਿਲਸਫਾ ਨਿਤਸ਼ੇ ਵਾਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਇਥੋਂ ਦੇ ਨਾਂਹ-ਵਾਦੀ ਫਿਲਸਫੇ ਦੇ ਮਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਗਏ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਸ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਜੋ ਆਦਰਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਏ ਉਹ ਉਪਰ ਦੱਸੇ ਦੋਹਾਂ ਖਿਆਲਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਫੜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਾਂਖ' ਵਾਂਗੂ ਨਿਰੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਗਿਣਨੇ, ਘੜਨੇ ਤੇ ਘੋਟਨੇ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਛੋਹ ਲਿਆਂਦੀ ਜੋ 'ਅਨੰਤ ਛੁਹ' ਆਖੋ, ਸੁਰਤ ਦੀ ਛੁਹ ਆਖੋ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਖੋ, ਚਰਨ ਕੰਵਲ ਦੀ ਮੌਜ ਆਖੋ, ਲਿਵ ਆਖੋ, ਅਤਮ ਰਸ ਆਖੋ, ਸੁਰਤ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਆਖੋ, ਜੋ ਚਾਹ ਨਾਮ ਦਿਓ, ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਕੇ ਜਗਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਜਾਗਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਉਚਿਆਨ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਵਾਰਨ ਅਤੇ ਧਾਰਣ ਦੇ ਝਗੜਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣ ਦੇਂਦੀ । ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੇ ਗੁਰਮੰਤ੍ਰ ਦਾ ਉਚਾਰਣ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਬਲਕਿ ਅਮਲੀ 'ਜੀਆ ਦਾਨ' ਦਿੱਤਾ । ਜਿਸ ਗਲ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸਾਂਖ ਤੇ ਨਿਤਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅੱਧਾ ਆਇਆ, ਉਹ ਸ਼ੈਅ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗੁਰ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਹੈ ।"

ਖਾਲਸਾਵਾਦ

ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਿਖਰ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਖਾਲਸਾਵਾਦ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸਮਾਜ ਲਈ ਇਕ ਆਦਰਸ਼ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੇ ਉਹ ਸਭ ਅੰਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਫਿਲਾਸਫਰ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਗੂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਗਿਆਨੀ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਚੁਕੇ ਹਨ । ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ 1699 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਦਾ ਕੌਤਕ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਅਜੇ ਤੱਕ ਸਹੀ ਮੁਲਾਂਕਣ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਖਾਲਸਾਵਾਦ, ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਇਕ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਖਾਲਸਾਵਾਦ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਬਲਕਿ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਵੀ ਬਰਾਬਰਤਾ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੀ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਕਰਤਾ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

ਇਨ ਗ੍ਰੀਬ ਸਿਖਣ ਕੋ ਦੈਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ
ਯਹ ਯਾਦ ਰਖੈਂ ਹਮਰੀ ਗੁਰਿਆਈ ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਵਾਦ ਕਦੇ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ (ਜੀਵਨ ਰੌਅ) ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ ਬਾਹਰਲੀ ਸਤਾ ਉਪਰ ਹੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦਾ ਨਾਹਰਾ ਹੈ । ਐਵਰਸਟ ਦੀ ਚੋਟੀ ਅਤੇ ਇਕ ਟਿਬੇ ਵਿੱਚ ਬਰੋਬਰਤਾ ਲਿਆਣੀ ਕਿਧਰ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਹੈ । ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਨਸਾਨ ਅੰਦਰੋਂ ਖੁਦਗਰਜੀ ਨਹੀਂ ਮਿਟ ਸਕਦੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਸਹੀ ਰੂਪ ਉਘੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ । ਖਾਲਸਾ ਆਦਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਲੋੜਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਰੋਟੀ, ਕੱਪੜਾ ਅਤੇ ਮਕਾਨ) ਦਾ ਮਸਲਾ ਖੁਦ-ਬਾਖੁਦ ਹੀ ਨਜਿਠਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਦਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਮਾ ਕੇ ਲੰਗਰ, ਕਾਰ-ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਦਸਵੰਧ ਰਾਹੀਂ ਲੋੜਵੰਦ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਦਾਨ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਖਾਲਸਾ ਇਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਕਰਮ ਨਾਲੋਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਖਾਲਸਾ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸਮੁੱਚੇ ਇਨਸਾਨੀ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦਾ ਰਹਿਬਰ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਇਸ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਦੀ ਘਾੜਤ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਖਾਲਸਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੀ ਜੀਵਨ ਰੌਅ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਬਦ-ਸੁਰਤਿ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਜੈਸੇ ਜਲ ਮਹਿ ਕਮਲ ਨਿਰਾਲਮ ਮੁਰਗਾਈ ਨੈਸਾਣੈ ।
ਸ਼ਬਦ ਸੁਰਤਿ ਭਵਸਾਗਰ ਤਰੀਐ ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਵਖਾਣੈ ।

ਖਾਲਸਾਵਾਦ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਸਿਖਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਖਾਲਸਾ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਮੁਖ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਵਿਆਖਿਆ ਮਿਲਦੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗੁਰਮੁਖ ਜਨ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ, ਧਰਮ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਧਰਮ ਦੀ ਖਾਤਰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਨਿਸ਼ਾਵਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲਸਾਵਾਦ ਸੰਗਤ ਅਤੇ ਪੰਗਤ ਵਿੱਚ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਖਾਲਸਾ ਸਾਰੀ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਜੂਝਦਾ ਹੈ । ਉਸਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਖਾਲਸਾਵਾਦ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਖੂਬੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰੂਹਾਨੀ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੋਮਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਗਏ । ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵਿਚਾਰ-ਗੋਚਰੇ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਆਪ ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ । ਗੁਰਮਤੇ ਦੀ ਪ੍ਰੰਪਰਾ ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਧੁਰਾ ਸੀ ਜੋ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ । ਨਾਂਦੇੜ ਵਿੱਚ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜੋ ਫੁਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ:-

"ਪੂਜਾ ਅਕਾਲ ਦੀ, ਪਰਚਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ, ਦੀਦਾਰ ਖਾਲਸੇ ਦਾ" ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਧਰਮ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੇ ਗੋਬੀ ਮਾਰੂਥਲ ਵਿੱਚ ਦਮ ਤੋੜ ਗਿਆ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਖਾਲਸਾਵਾਦ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣਵਾਦ ਦੀ ਅਮਲ ਵੇਲ ਨੇ ਲਪੇਟ ਲੈਣਾ ਹੈ । ਭਾਰਤਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਰਗ-ਦਰਸ਼ਨ, ਜੀਵਨ-ਰੌਅ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਸਨ ਪਰੰਤੂ ਇਥੋਂ ਦੀਆਂ ਬੋਦੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਫਿਲਸਫੇ ਦੇ ਗੋਰਖਧੰਦੇ ਵਿੱਚ ਫਸ ਚੁੱਕੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਵਾਂਝੇ ਰਹਿ ਗਏ । "ਜੇਕਰ ਖਾਲਸਾ ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਿੱਖ-ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਆਦਰਸ਼ ਕਦੇ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ

ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ।" ਖਾਲਸਾ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ । ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ (ਸਿਪਿਰਟ ਆਫ ਦੀ ਸਿੱਖ, ਪੰਨਾ 57)ਯ-

"The disappearance of the Sikh as such means the loss of a great national asset of power and inspiration to the Hindu himself."

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਖਾਲਸਾ ਆਦਰਸ਼ ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਲੋਕਰਾਜ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਸਪਿਰਟ ਆਫ ਦੀ ਸਿੱਖ, ਪੰਨਾ 27):-

"Guru Gobind Singh was neither a Ceaser nor an Aurangzeb. He was the true king of the comrade of the people. In the truest representative spirit, Guru Gobind Singh founded the true democracy of the people in which there were no dead votes or votes won by mental persuation or interested coercion. Democracy was a feeling in the bosom of the Khalsa and it gave an organic cohesion to the people who founded both society and state on the law of Love, on Justice and Truth, not an impersonel system of the will of the blinded mob-representation by sympathy and not by dead votes. The Khalsa-Stae is an Ideal; Sikhs may die, it does not. It is immortal."

ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰੋ. ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ (ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 31):-

"In view of the political solidarity of India it is mischievous for any one to suggest that we are not of the Hindus and not equally of the Muslims. It is mischievous to multiply the points of difference with the Hindu, which are not fundamental."

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਵੇਦਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਲਹਿਰ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਕਿਉਂ ਪੂਰਾ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ (ਓਹੀ, ਪੰਨਾ 31):

"The Gurus have shown to Hindus the way to freedom of mind and soul and also to political freedom. The Hindus, out of the spirit of vain intellectual pride have with held themselves from the resurgence that Sikhism would bring. For the Hindus, the way to survival and freedom is the Guru's way. Unless they accept Guru Granth as their new Gita, the old scripture and the stories from Ramayana and Mahabharta can no longer inspire new life into the mass of people whose backbone has been crushed by systematic metaphyscial and theological burdens. Political slavery has been the result of their metaphysical mentality."

(ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 33)

"The Hindus failed Guru Gobind Singh but Guru Gobind Singh has not failed them. They have not understood him; he understood them. As they have grown so apathetic, almost antagonistic to the message of the Gurus, it is essential that the basic unique character of Sik culture should now be expressed."

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਅਗੇ ਇਹੋ ਅਰਦਾਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਆਦਰਸ਼ ਰਹਿੰਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰ ਸਕੇ ।

~~~
~~~

ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਵਣਜਾਰਾ ਕਵੀ – ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੁਮੱਚੀ ਸਾਹਿਤਿਕ ਕਿਰਤ, ਜੋ ਹਾਲ ਤਕ ਛਪ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਦੇ ਵਿਚੇਚਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਦਾ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਅਸੀਂ ਯੋਗ ਮੁਲਾਂਕਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ । ਜੋ ਥੋੜਾ ਬਹੁਤ ਉਪਰਾਲਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪੱਧਰ ਤੇ ਪੀ ਐਚ ਡੀ ਡਿਗਰੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਖੇਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਅਜੇ ਅਧੂਰਾ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਦਰਅਸਲ, ਹਰ ਖੋਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਵਿਦਵਾਨ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਸੱਚੇ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਡਿਗਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਨ ਲਈ ਇਕ ਆਵੱਸ਼ਕ ਸ਼ਰਤ ਬਣ ਗਈ ਹੈ । ਇਹੋ ਹਾਲ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦੀ ਕਿਰਤ ਪਰਖਣ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਰੰਗਤ ਆਪਣੀ ਐਨਕ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਠਕ ਅਤੇ ਸਾਹਿੱਤਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਆਲੋਚਕ ਪਰਾਵਰਤਕ (Reflective) ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਬਜਾਏ ਅਪਵਰਤਕ (Refractive) ਬਣ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ[1] ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਉਪਰ ਵੀ ਹਾਵੀ ਹੈ ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦਾ ਜੋ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੋਇਆ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕਵੀ, ਰਹੱਸਵਾਦੀ ਕਵੀ, ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਕਵੀ, ਮੂਲ ਮਾਨਵਤਾ ਦਾ ਕਵੀ, ਅਲਬੇਲਾ ਕਵੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਕਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਦਰਅਸਲ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਪਦ-ਪਦਵੀ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨਸਾਫ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ । ਡਾਕਟਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ[2] ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, "ਉਹ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਹਰ ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਹਰ ਖੰਡ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਜੀ ਚਾਹੇ ਵਿਚਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਜੀਅ ਆਵੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ – ਖੁਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਖੁੱਲ੍ਹਾਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਸੀ ।"

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਾਵਿ ਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਸਹੀ ਪਰਖ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੇਅਨੁਭਵ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਵੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਨ ਮਾਰ ਲਈਏ । ਉਹ ਕਿਸ਼ੋਰ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਜਾਪਾਨ ਵਿੱਚ ਉਚ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ । ਉਥੇ ਉਸ ਦੇ ਕੋਮਲ ਮਨ ਤੇ ਜਾਪਾਨ ਦੀ ਬੋਧੀ ਸਭਿਅਤਾ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਅਸਰ ਪਿਆ । ਸਵਾਮੀ ਰਾਮ ਤੀਰਥ ਦੀ ਮਿਲਣੀ ਤੇ ਉਹ ਵੇਦਾਂਤੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਗਿਆ ਪਰੰਤੂ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਉਸ ਦੀ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਮੁੜ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਗਿਆ । ਇਹ ਘਟਨਾ 1912 ਈ. ਦੀ ਹੈ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਸਾਹਿੱਤਿਕ ਕ੍ਰਿਤ ਇਸ ਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ (Sikh Spiritual Consciousness) ਦੇ ਵਣਜਾਰੇ ਕਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ-ਅਸਮਾਨ ਦਾ ਫਰਕ ਹੈ । ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ[3] ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਕਿਸੇ ਅਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੈ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਸਾਹਵੇਂ ਜਾਂ ਅਛੋਪਲੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਰ ਗੱਦ ਜਾਂ ਪੱਦ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਲਭਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਪ੍ਰਗਟਾ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਤਿਕ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਖਹਿੜਾ ਨਹੀਂ ਛੁਡਾ ਸਕਿਆ, ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ[4] ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਨੂੰ ਬੌਧਿਕ ਪੱਧਰ ਉਪਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਕਵੀ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਹੇਠ ਤੱਤੇ ਜਾਂ ਠੰਡੇ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਰੌਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਰ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਅਵੱਸ਼ ਹੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਕਣ ਕਣ, ਹਵਾ ਪਾਣੀ, ਰੁੱਖ ਬੇਲੇ, ਇਸ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ, ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਰਾਂਝੇ ਹੀਰਾਂ, ਗੱਲ ਕੀ ਚੱਪੇ ਚੱਪੇ ਅਤੇ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਰੂ-ਸਵਾਰੀ ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਹੀ ਲੱਭਦੀ ਹੈ । ਇਸੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਧੀਨ ਉਹ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਾ ਸਿੱਖ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ।[5]

ਬਾਲ ਨਾਥ ਪਛਤਾਇਆ ਰਾਂਝੇ ਨੂੰ ਜੋਗ ਦੇ ਕੇ,
ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪਾ ਹੱਥ ਰੋਇਆ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰਤਿ' ਦਰਅਸਲ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਹੀ ਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਹ ਉਹ ਜੀਵਨ ਰੌਅ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਕੌਮਾਂ ਬਲਵਾਨ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । "ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਉਤਰਾ ਅਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ । 'ਸੁਰਤਾ' ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਜਾਗਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰ ਸਕੇ । ਇਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਕਿ ਚੇਤਨਾ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਹੀ ਸੁਰਤਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਪਥਰਾਈ ਆਤਮਾ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ।[6]

ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਜਾਗਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਦੀਆਂ ਕਈ ਉਦਾਹਰਨਾ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੇਖ 'ਸੁਰਤਾ' ਵਿੱਚ ਅੰਕਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕਾਫੀ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਤੱਤੇ ਥੰਮ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਡੋਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਕੁਝ ਪਲਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਥੰਮ ਉਪਰ ਕੀੜੀ ਤੁਰੀ ਜਾਂਦੀ ਦਿਸ ਪੈਂਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦੀ ਢਹਿ ਚੁੱਕੀ ਸੁਰਤਿ ਵਿੱਚ ਹੁਲਾਰਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਥੰਮ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਮਾਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ । ਸਾਡੇ ਨਿੱਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਸਾਡੀ ਸੁਰਤਿ ਪਾਰੇ ਵਾਂਗ ਡੋਲਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਸੁਰਤਿ' ਵੀ ਜੀਉਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ।

"ਖੁਲ੍ਹੇ ਘੁੰਡ" ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤੀ ਉਘਾੜਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਮੋਹਰ ਛਾਪ ਹੈ । ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕਰਤਾ ਜੀ ਆਪਣੇ ਆਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

1. "ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ - ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਧਰਮ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਅਮਲੀ ਜਾਮਾ ਪੁਆ ਕੇ ਟੋਰਿਆ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਖੁਸ਼ਕ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਬਿਨਾ ਤੇ ਕੇਵਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੋਰਖਧੰਦਾ, ਖਿਆਲ ਦੀ ਉਡਾਰੀ ਵਾਲੇ ਦਿਮਾਗਾਂ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸੋਮੇਂ ਤੋਂ ਫੁੱਟਿਆ ਅਮਲੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਲਹਿਰ ਦੇ ਰੰਗ ਰਸ ਨਾਲ ਥੜਕਦਾ, ਧੜਕਦਾ, ਗੇੜ ਮਾਰਦੀ, ਉਮਲਦਾ ਤੇ ਉਛਲਦਾ ਕਰਤਵ ਸੀ । ਇਸ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਤੇ ਅਸਰ ਅਮਲੀ ਤੇ ਆਦਰਸ਼ਕ ਇਨਸਾਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ।"
2. "ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਫੜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਂਖ ਵਾਂਗ ਨਿਰੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਗਿਣਨੇ, ਘੜਨੇ ਤੇ ਘੋਟਨੇ ਦਾ ਜਤਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਛੋਹ ਲਿਆਂਦੀ ਜੋ 'ਅਨੰਤ ਛੁਹ' ਆਖੋ, ਸੁਰਤ ਦੀ ਛੁਹ ਆਖੋ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਖੋ, ਚਰਨ ਕੰਵਲ ਦੀ ਮੌਜ ਆਖੋ, ਲਿਵ ਆਖੋ, ਅਤਮ ਰਸ ਆਖੋ, ਸੁਰਤ ਦੀ ਜਾਗ੍ਰਤ ਆਖੋ, ਜੋ ਚਾਹ ਨਾਮ ਦਿਓ, ਪਰ ਉਹ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਟੁੰਬ ਕੇ ਜਗਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ।"

ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । 'ਸਿਧ-ਗੋਸਟਿ' ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਬਦ-ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਸੁਰਤਿ ਸਬਦਿ ਭਵਸਾਗਰੁ ਤਰੀਐ,
ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਵਖਾਣੇ ।

'ਸੁਰਤੇ' ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ :

ਚਉਥੇ ਪਹਰਿ ਸੁਬਾਹ ਕੇ
ਸੁਰਤਿਆ ਉਪਜੈ ਚਾਉ ।

ਜਪੁਜੀ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਘਾੜਤ ਦੀ ਵੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੈ :

ਤਿਥੈ ਘੜੀਐ ਸੁਰਤਿ ਮਤਿ ਮਨਿ ਬੁਧਿ ।
ਤਿਥੈ ਘੜੀਐ ਸੁਰਾ ਸਿਧਾ ਕੀ ਸੁਧਿ ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ 'ਬਚਿਤਰ ਨਾਟਕ' ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਛੋਕੜ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹੋਏ ਬਿਆਨ ਕਰਦੇ ਹਨ :

ਚਿੱਤ ਨ ਭਯੋ ਹਮਰੋ ਆਵਨ ਕਹ ।
ਚੁਭੀ ਰਹਿ ਸੁਰਤਿ ਪ੍ਰਭ ਚਰਨਣ ਮਹ । (ਚੌਪਈ ਪਾ : 10)

ਉਪਰਲੀਆਂ ਟੁਕਾਂ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕਾਵਿ-ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰਨ-ਭਾਂਤ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ । ਉਹ ਸਿੱਖ ਜੀਨੀਅਸ ਦੀ ਜੀਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉਪਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਘੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ 'ਰੂਹ ਦੇ ਜਾਏ' (ਸਪਿਰਟ ਬਾਰਨ ਪੀਪਲ), 'ਸਿੱਖ ਦੀ ਰੂਹ' (ਸਪਿਰਟ ਆਫ ਦੀ ਸਿੱਖ) ਅਤੇ 'ਖੁਲੇ ਘੁੰਡ' ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਹਨ । ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਗੋਚਰੇ ਹੈ ।

'ਖੁਲੇ ਘੁੰਡ' ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰਤਿ ਤੇ ਹੰਕਾਰ' ਇਕ ਉਤਮ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਮੁਖ-ਬੰਦ ਵਿੱਚ ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਵਖ੍ਰੇਵਾਂ ਬੜੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮਿਲਦਾ ਹੈ :

"ਸੁਰਤਿ ਅੰਦਰਲੀ ਛੁਹ ਨਾਲ ਜਾਗੀ ਉਚਿਆਣ ਹੈ ਜੋ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ । ਸੁਰਤੇ ਦਾ ਕਾਰਨ 'ਅਮਲ' ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਵਧਦਾ ਫੁੱਲਦਾ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਹ ਜਗਦੇ ਦੀਵੇ ਵਾਂਗ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਦੀਵੇ ਜਗਾਉਣਾ ਆਪਣਾ ਮਨੋਰਥ ਸਮਝਦਾ ਹੈ । 'ਸੁਰਤਾ', ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੀਅ ਦਾਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਝੂਠੀ ਉਚਿਆਣ ਅੱਗੇ ਲੰਮਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ । ਇਸ ਜਾਗੇ ਮਨ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ ਮਾਮਲੇ ਉਪਜਾਂਦੀ ਤੇ ਘੇਰੇ ਪਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਕਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨਾਲ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਸੁਰਤਾ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦਾ ਵੀ ਇਕ ਤਿਆਗੀ ਮਨੁੱਖ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਤਿਆਗ ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੈ । ਮਾਮਲਾ ਪੈਣ ਤੇ 'ਸੁਰਤਾ' ਜੰਗ ਤੱਕ ਅਪੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਨੇਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਹੰਕਾਰੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਹਉ ਦੇ ਆਸਰੇ ਆਦਮੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ, ਕੁਰਬਾਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰੇ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਆਸਰੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈ-ਡਰ ਹਨ : (1) ਜਦ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਹੰਕਾਰੀ, ਵੱਡੇ ਬਲ ਵਾਲੇ ਤੇ ਵੱਡੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰਨਗੇ ਤਦ ਹਾਰ ਜਾਣਗੇ । (2) ਹਾਰ ਕੇ, ਦੇਸ, ਧੰਨ ਦੇਂਦੇ ਹੋਏ ਮਨ ਕਰਕੇ ਗੁਲਾਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਅੰਤ ਮੁਰਦਿ-ਹਾਨ ਵਰਤੇਗੀ । (3) ਜੇ ਜਿਤ ਗਏ ਤਾਂ ਆਪ ਜ਼ਾਲਮ ਧੱਕੇ-ਖੋਰ ਬਣਨਗੇ, ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਧੰਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਕੇ ਧਨੀ ਬਣਨਗੇ, ਧਨੀ ਹੋ ਕੇ ਐਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਣਗੇ, ਐਸ਼ ਤੋਂ ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਨਿਰਬਲ ਹੋ ਕੇ ਫੇਰ ਮਨ ਆਸਤਕ ਤੇ ਮੁਰਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸਰੀਰ, ਮਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਬਲ ਖੀਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ । ਇਸ ਲਈ ਨਿਰਾ ਹੰਕਾਰੀ ਸੂਰਮਾ ਆਦਰਸ਼ਿਕ ਸੂਰਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :

ਸੁਰਤਿ ਇਕੱਲੀ ਨਾਂਹ ਕਦੀ, ਹੰਕਾਰ ਸਦਾ ਇੱਕਲਾ, ਇਹੋ ਨਿਸ਼ਾਨੀ,
ਇਹੋ ਫਰਕ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦੇ ਰੱਬ ਪਿਆਰੇ,
ਅਣਡਿਠੇ ਦੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ....
ਸੁਰਤਿ ਕਦੀ ਇੱਕਲੀ ਨਾਂਹ,
ਇਹ ਭੇਦ ਜਾਨਣਾ, ਸੁਰਤਿ ਰੱਬ ਦੀ ਜੋਤ ਇਨਸਾਨ ਵਿੱਚ,
ਹੰਕਾਰ ਭੈੜਾ, ਹੈਵਾਨ ਜੰਗਲੀ .....
ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਜਗਾਣਾ ਹੈ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਬਲਵਾਨ ਨੂੰ .....
ਪਰ ਸੁਰਤਿ ਚੀਜ ਰੱਬੀ, ਹੰਕਾਰ ਮਾਦੇ ਦੀ ਉਭਰਵੀਂ ਹਾਲਤ ਜਿਹੀ ।

– ਸੁਰਤਿ ਤੇ ਹੰਕਾਰ

ਦਰਅਸਲ ਸਿੱਖ ਸਿਧਾਂਤ ਹਉਮੈ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਹਉਂ ਨੂੰ ਸੁਰਤਿ ਵਸ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਹਉਮੈ ਦੀਰਘ ਰੋਗ ਹੈ,
ਦਾਰੂ ਭੀ ਇਸ ਮਾਹਿ । — ਆਸਾ ਮ. 1

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਮੈਂ ਢਾਢੀ ਉਚੇ ਆਲੀਸ਼ਾਨ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਰਤਾਰ ਦਾ
ਅੱਜ ਮੇਰਾ ਗੀਤ ਸਿੱਖ "ਅਮੈਂ" ਨੂੰ ਗਾਉਂਦਾ ।

ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਉਤਮ ਕਾਵਿ ਰਚਨਾ 'ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ਸੁਰਤਿ' ਹੈ । ਇਸ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ 'ਸੁਰਤਿ' ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ । ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ, ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲੀ ਸੁਰਤਿ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਇਕ ਬੱਚੇ ਦੀ ਨਿਆਈਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਸੁਰਤਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਾਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਜੇਕਰ ਗੁਰੂ-ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਟੇਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਆਪਣੀ ਬੁਲੰਦੀ ਤੇਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ । ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਅਜੇਹੀਆਂ ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲਈ ਆ ਬਹੁੜਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ । ਸੁਰਤਿ ਮਨੁੱਖੀ ਵੰਗਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸਵੀਕਾਰਦੀ ਹੈ । ਹੇਠਲੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਤੋਂ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਜਾਗਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

1. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਭਾਈ ਜੋਗਾ ਸਿੰਘ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਲਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਨੰਦਪੁਰ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਰਹਿਣ ਵੇਲੇ ਸੁਰਤਿ ਡੋਲ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਵੇਸਵਾ ਦੇ ਦਵਾਰ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਆਨੰਦਪੁਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।
2. "ਆਨੰਦਪੁਰ ਦੇ ਕਿਲੇ ਦੇ ਘੇਰੇ ਸਮੇਂ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਦਾਵਾ ਲਿਖ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਜਦੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਘਰ ਵਾਲੀਆਂ ਅੱਗੋਂ ਤਾਹਨੇ ਮਿਹਣੇ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹੁਲਾਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।"

ਹੇਠ ਦਿੱਤੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ-ਸੁਰਤਿ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮੀਕਰਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

'ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ'

ਜੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਗੁਰੂ ਖੜਾ ਹੈ ਸੂਰਮਾ,
ਸਿਦਕ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਨੀਂਦਰ ਸੈਣਾਂ ਬੱਸ ਕਮਾਲ ਹੈ ।
ਝੋਲ ਰੱਬ ਅੱਡਦਾ, ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਾ,
ਇਹ ਬਾਲ-ਸੁਰਤਿ ਦੁੱਧ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀਓਂ ਪਿਲਾ, ਪਿਲਾ, ਪਾਲਦਾ,
ਸੁਰਤਿ ਪੱਲਦੀ ਸਦੀਆਂ ਲੰਮਾਂ, ਗੁਰੂ-ਪਿਆਰ, ਖਾ, ਖਾ
ਨਿਰੀ ਗੀਤ ਦੀ ਫੁੰਕਾਰ ਕੀ ਸੰਵਾਰਦੀ ?

'ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ਸੁਰਤਿ'

ਸੂਰਜ ਜੇ ਅੱਖ ਨੂਟੈ,
ਜਗਤ ਮਰਦਾ, ਜੀਵਨ-ਆਸ ਟੁੱਟਦੀ,
ਗੁਰੂ-ਅਵਤਾਰ ਸੁਰਤਿ ਸੂਰਜਾਂ ਦਾ ਸੂਰਜ,
ਸਹੰਸਰ ਨੈਣਾਂ ਬਲਦੀਆਂ;
ਦਿਨ ਰਾਤ ਸੂਰਜ ਨੈਣਾਂ ਤੱਕਦੀਆਂ ।
ਮਨੁੱਖ ਸੁਰਤਿ ਜੀਵਦੀ, ਤੱਕ ਤੱਕ ਕੇ, ਕੰਵਲ-ਨੈਣਾਂ,
ਸੂਰਜ-ਨੈਣਾਂ ਸਦਾ ਸਦਾ ਗੱਡੀਆਂ ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ "ਸਵਾ ਲੱਖ ਨਾਲ ਇਕ ਲੜਾਉਣ" ਦਾ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਲੜਾਈ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੈ । ਹਾਰ-ਜਿਤ ਵੀ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਜਰਨੈਲੀ ਸੁਰਤਿ ਅਧੀਨ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਦਸਦੇ ਹਨ :

'ਸੁਰਤਿ'

ਸੁਰਤਿ ਇਕੱਲੀ ਨਾ, ਸੁਰਤਿ ਇਕ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਹੈ,
ਫੌਜਾਂ ਵਾਲਾ ਪਿੱਛੇ, ਪਿਛੇ, ਸੁਰਤਿ ਇਕ ਨਾਂਹ,
ਤਾਹੀਂ ਬਾਬਾ ਆਖਦਾ;
"ਇਕ ਨਹੀਂ, ਸਵਾ, ਸਵਾ ਲੱਖ ਹੈ,
ਇਹ ਸੱਚਾ ਬਲ ਹੈ ਸੁਰਤਿ ਦਾ,
ਇਹ ਕਦੀ ਨਾ ਡੋਲਦਾ ।"

'ਜਰਨੈਲੀ ਸੁਰਤਿ'

ਫੌਜਾਂ ਹੁਕਮ ਲੈਣ, ਦੇ ਨਾਂਹ ਸਕਦੀਆਂ,
ਜਰਨੈਲ ਸੁਰਤਿ ਦੱਸਦੀ ?
ਖ਼ਬਤ ਸਾਰੀ ਵਾਲੀ, ਹੁਕਮ ਸਾਰੇ ਵਾਲੀ,
ਸੁਰਤਿ ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ਦੀ,
ਇਹ ਸਹੰਸਰ ਨੈਣੀ, ਸਹੰਸਰ ਬਾਹੂਈ,
ਮਿਹਰਾਂ ਨਾਲ, ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਪਾਲਦੀ ।
ਸੁੱਤਾ ਹੋਵੇ ਸਿੱਖ, ਗੁਰੂ ਜਾਗਦਾ,
ਭੁੱਲਾ ਹੋਵੇ ਸਿੱਖ, ਗੁਰੂ ਵੜ ਦਿਲ ਉਹਦੇ, ਸਿੱਖ-ਪ੍ਰਾਣ ਕੱਸਦਾ ।

ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ :

'ਸੁਰਤਿ ਸੁਮੇਲ'

ਸੱਚ ਹੈ ਪੱਕ, ਪੱਕ, ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਹੋਂਵਦੀ,
ਵਾਹ ਵਾਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ, ਆਪੇ ਗੁਰੂ ਚੇਲਾ ।

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪੁਰਾਤਨ ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਉਪਰ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਫਲਸਫੇ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਜਕੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ :

ਉਪਨਿਖਦਾਂ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿਦਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਸਾਡਾ,
ਬ੍ਰਹਮ-ਸੱਤਾ ਸਾਰੀ,
ਗੁਰੂ-ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਸੁਰਤਿ ਮੂਰਤੀ,
ਉਥੋਂ ਦਿਵਯ ਵਿਦਿਆ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਵੱਲ ਕਰ ਰੁੱਖ ਟੁਰੀ ਹੈ,
ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਨੁੱਖ ਸੁਰਤਿ, ਅਨੰਤ ਅਸਚਰਜ ਨਾਲ ਭਰ ਉਠੀ
ਕਿਸੇ ਅਕਹਿ ਖੇੜੇ, ਆਵੇਸ਼ ਦਾ ਭਾਗ ਸਾਰਾ ਆਗਮਨ ਹੈ,
ਉਸ ਨੂੰ ਫਲਸਫਾ ਬਣਾਉਣਾ ਗੀਤਾ ਦੀ ਭੁੱਲ ਹੈ,
ਇਹ ਭੁੱਲ ਆਖਰ ਹੁਣ ਜਾ ਵਜੱਦੀ ਬੁੱਢੇ ਉਪਨਿਖਦ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ।

— ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ਸੁਰਤਿ

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੈਕਸ਼ਪੀਅਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਥੋਥੀ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰ ਹਉਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਵੱਜਦਾ । ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਕਾਲੀਦਾਸ ਅਤੇ ਸੈਕਸ਼ਪੀਅਰ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ : "ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਅਤੇ ਸ਼ੈਕਸਪੀਅਰ ਆਦਿ ਸਭ

ਇਕ ਸਕੂਲ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੱਬੀ ਰੰਗ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਸਕੀਏ"। ਪਰ ਇਟਲੀ ਦੇ ਡੈਂਟੇ ਨੂੰ ਉਹ ਧਿਆਨੀ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਾਤਰ ਬਿਟਰੀਸ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਕਿਸੇ ਉਪਰਲੀ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਦੀ ਹੈ ।

ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਰਤਿ ਅਤੇ ਸਿੱਦਕ ਵਿਚਲਾ ਸਬੰਧ ਵੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ :

'ਸੁਰਤਿ ਤੇ ਸਿਦਕ'

ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਜਨਮ ਸਿਦਕ ਵਿੱਚ,
ਜਿਥੇ ਰੱਬ ਹੀ ਰੱਬ ਕੁਲ ਚਾਨਣਾ,
ਮਾਦਾ ਉਥੇ ਸਦਾ ਦੀ 'ਨਹੀਂ' ਹੈ !

ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਘਾੜਤ ਸਿਦਕ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ :

'ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਪਾਲਣਾ'

ਫਿਰ ਸਿਦਕ ਕਣੀ ਕਣੀ ਬੱਝਦਾ, ਕਣੀ, ਕਣੀ ਵੱਧਦਾ,
ਕਈ ਵੇਰੀ ਨਵਾਂ ਅੰਗੂਰਿਆ ਸੜਦਾ,
ਮੁੜ ਬੀਜ ਦਾ ਗੁਰੂ ਮਿਹਰ ਕਰ, ਮੁੜ ਅੰਗੂਰਦਾ,
ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਖੇਡ ਲੱਗੀ,
ਗੁਰੂ ਕਿਰਤ ਉਨਰ ਹੈ !
ਸਦੀਆਂ ਲੰਘਦੀਆਂ, ਦੌਰ ਲੰਘਦੇ,
ਇਕ ਪੂਰੀ ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਬਣਾਨ ਨੂੰ ।

— ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ਸੁਰਤਿ

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਨਿਰਾ ਰਹੁ ਰੀਤ ਦਾ ਵਖੇਵਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਜੇਕਰ ਧਰਮ ਨਿਰਾ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਹੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਸੁਰਤਿ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬੁੱਤ ਪੂਜਾ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ :

ਧਰਮ, ਕਰਮ, ਸਾਧਨ, ਤਪ,
ਦਾਨ, ਇਸ਼ਨਾਨ, ਰਾਗ ਰੰਗ,
ਨਾਚ, ਮੁਜਰਾ, ਨਟੀ, ਨਾਟਕ,
ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ, ਗਾਇਣ,
ਬੁੱਤ-ਪੂਜਾ, ਰੇਖਾਂ ਨੂੰ ਪਰਖਣਾ,
ਮੱਥਿਆ ਨੂੰ ਜੋਖਨਾ,
ਆਰਟ, ਯੋਗ, ਫਲਸਫਾ; .....
ਇਹ ਸਭ ਵਸਤੂ ਹਨ,
ਨਹੀਂ, ਸਾਮਿਗਰੀ ।

— ਰੱਬ ਨੂੰ ਔਕੜ ਬਣੀ ਆਣ ਇਕ ਦਿਨ

"ਗੁਰੂ ਸੁਰਤਿ ਦਾ ਭੇਦ" :

ਇਉਂ ਤਾਂ ਅੱਜ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਘਰ ਘਰ ਬਿਰਾਜਦਾ,
ਪਰ ਵਿਰਲਾ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ, ਗੁਰੂ-ਸੁਰਤਿ ਕਿਥੇ ਬੋਲਦੀ,
ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿੰਜ ਘੁੰਡ ਚੁਕਦਾ,
ਪੀਰਾਂ ਦੇ, ਫਕੀਰਾਂ ਦੇ, ਪੈਗ਼ੰਬਰਾਂ ਦੇ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ, ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ;
ਤੇ ਕਿੰਜ ਖੋਲਦਾ ਆਤਮਾ-ਸੁਰਤਿ ਭੇਤ ਨੂੰ ।

— ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ਸੁਰਤਿ

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ[8] ਕੇਵਲ ਸੁਰਤਿ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਿਆਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ :

ਇਤਿਹਾਸ ਕੂੜ ਸਦਾ ਸਾਰਾ, ਸਭ ਗੱਲ ਬਾਹਰ, ਬਾਹਰ ਦੀ,
ਗੁਰ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜੀ ਅੰਦਰ ਦੀ ਗੱਲ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਨਾਂਹ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ-ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਜੋ ਜਾਗ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਜੀਅ-ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਲਗਾਈ ਉਸ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਹੋਈ । ਸਤ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਘਾਲਣਾ ਸਿੱਖ-ਯੋਧਿਆਂ ਦੀ ਹੈ ਉਸ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁਰਝਾਈ ਹੋਈ ਸੁਰਤਿ ਨੂੰ ਫਿਰ ਜੀਵਿਤ ਕੀਤਾ :

ਇਹ ਭੇਦ ਸਿੱਖ-ਆਵੇਸ਼ ਦਾ,
ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ,
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਕਾਲੀ ਬਾਣੀ ਦਾ,
ਇਹ ਦਰਸ਼ਨ ਗੁਰ ਅਵਤਾਰ ਸੁਰਤਿ ਦਾ

— ਗੁਰੂ ਅਵਤਾਰ ਸੁਰਤਿ

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਨਿਰਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਚੇਤਾਵਨੀ ਕਰਾ ਦੇਣੀ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦੀ ਰੂਹ ਨੂੰ ਪਕੜਣ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਸਾਹਿੱਤ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਵਾਚ ਲੈਣਾ ਅਤੀ ਜਰੂਰੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਗੈਰ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਟਪਲਾ ਖਾਂਦਾ ਰਹੇਗਾ । ਇਹੋ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕਵੀ ਅਤੇ ਕਦੇ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਕਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਮੇਰੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕੁਦਰਤ ਨਾਲੋਂ ਕਾਦਰ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ੈਦਾਈ ਹੈ :

ਉਹਨੂੰ ਦੇਖ ਮੇਰੇ ਉਹ ਕੁਮਿਹਾਰ ਯਾਦ ਆਇਆ,
ਜਿਸ ਇਹ ਹੱਸਦਾ ਬਰਤਨ ਬਣਾਇਆ ।

— ਕੁਮਿਹਾਰ ਤੇ ਕੁਮਿਹਾਰਨ

ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੀ ਹੂਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦਰਅਸਲ ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸੂਖਮ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕ੍ਰਿਤਾਂ 'ਸਪਿਰਟ ਬਾਰਨ ਪੀਪਲ' ਅਤੇ 'ਸਪਿਰਟ ਆਫ ਦੀ ਸਿੱਖ' ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ, ਫਲਸਫੇ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ, ਆਰਟ, ਸਿੱਖ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਤਾ, ਨਾਮ ਤੇ ਸਿਮਰਨ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾਵਾਦ ਦਾ ਪੂਰਨ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਭਾਰਤੀ ਫਲਸਫੇ, ਲੋਕਰਾਜ, ਸਮਾਜਵਾਦ, ਧਰਮ-ਨਿਰਪੇਖਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਉਪਰ ਜੋਰਦਾਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਟਾਖਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਚੱਪਾ ਚੱਪਾ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਵਰੋਸਾਇਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਹੇਠਲੀਆਂ ਟੂਕਾਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਪਿਆਰ ਸਬੰਧੀ ਅੰਤਰੀਵੀ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਤਰਜਮਾਨੀ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

1. ਆ ਪੰਜਾਬ-ਪਿਆਰ ਤੂੰ ਮੁੜ ਆ !
   ਆ ਸਿੱਖ-ਪੰਜਾਬ ਤੂੰ ਘਰ ਆ !

— ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕੂਕਾਂ ਮੈਂ

2. ਖਾੜ ਖਾੜ ਚਲਣ ਮੇਰੇ ਸੁਫ਼ਨਿਆਂ,
   ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ,
   ਪਿਆਰ ਅੱਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ,
   ਪਿਆਰਾ ਜਪੁ ਸਾਹਿਬ ਗਾਉਂਦੇ ਠੰਡੇ ਤੇ ਠਾਰਦੇ, ਪਿਆਰਦੇ ।

— ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਰਿਆ

3. ਇਥੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਨੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਘਾਲਿਆ,
   ਮਰਦਾਨੇ ਦੀ ਰਬਾਬ ਵੱਜੀ ਪਰਬਤਾਂ ਸਲਾਮ ਕੀਤਾ,

ਬੂਟਾ ਬੂਟਾ ਵਜਦ ਵਿੱਚ ਨੱਚਿਆ,
ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਜ਼ੱਰਾ ਜ਼ੱਰਾ ਕੰਬਿਆ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ।

— ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਅਹੀਰਨ ਇਕ ਗੋਹੇ ਥੱਪਦੀ

4. ਪੰਜਾਬ ਨਾ ਹਿੰਦੂ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ,
ਪੰਜਾਬ ਸਾਰਾ ਜੀਂਦਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ।

— ਜਵਾਨ ਪੰਜਾਬ ਦੇ

ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਇਕ ਅਥਾਹ ਸਮੁੰਦਰ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਗਹਿਰਾਈ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਮੇਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਪਿਆ ਹੈ । ਪਰੰਤੂ ਇਹ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੁਰਤਿ ਜਾਂ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਚੇਤਨਤਾ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਮੰਨ ਲੈਣ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ।

ਹਵਾਲੇ-ਟਿਪੱਣੀਆਂ

1. 'ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ-ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ (1978) ਪੰਨਾ, 171, 176.
2. ਡਾ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ (ਸੰਪਾ.) 'ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ : ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ', ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ (1965), ਪੰਨਾ 15
3. 'ਨਿਰਾ ਨੂਰ ਤੁਸੀਂ ਹੱਥ ਨਾ ਆਏ
ਮੇਰੀ ਕੰਬਦੀ ਰਹੀ ਕਲਾਈ' ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਕੰਬਦੀ ਕਲਾਈ ਵਿੱਚੋਂ)
4. ਡਾ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ (ਸੰਪਾ.) 'ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ : ਜੀਵਨੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ', ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਦਮੀ, ਦਿੱਲੀ (1965) ਮੁਖ ਬੰਦ 'ਖੁਲੇ ਘੁੰਡ'
5. "ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝਾ" (ਖੁਲੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ) ਪੰਨਾ 215
6. 'ਸਪਿਰਟ ਬਾਰਨ ਪੀਪਲ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ (1976), ਪੰਨਾ 81
7. 'ਸਪਿਰਟ ਆਫ ਓਰੀਐਂਟਲ ਪੋਇਟਰੀ', ਪੰਨਾ 23
8. 'ਸਪਿਰਟ ਬਾਰਨ ਪੀਪਲ', ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ (1976), ਪੰਨਾ 86.